

पालकनीती

पालकत्वाला वाहिलेले मासिक

वर्ष १३ • अंक ५ • १६ ऑगस्ट २०१३

किंमत रु. १५/-

दजावः स्ंधीः समानता

गुणवत्ताभिषे
शिक्षण

शिक्षावक मूल्यमापन

मातृभाषेतून शिक्षण

बालमित्रवैद्य वार्ता २०१

संपादक

संजीवनी कुलकर्णी

संपादक मंडळ

- ▶ नीलिमा सहस्रबुध्दे
- ▶ वंदना कुलकर्णी
- ▶ प्रियंवदा बारभाई
- ▶ शुभदा जोशी

मुखपृष्ठ-मांडणी

रमाकांत धनोकर

अक्षरजुळणी

अभय ढमढेरे

वार्षिक वर्गणी

रु.२००

आजीव वर्गणी

रु.२५००

वर्गणीचा चेक / ड्राफ्ट
'पालकनीती परिवार'
या नावाने काढावा.

संपर्क :

पालकनीती परिवार,
अमृता क्लिनिक,
संभाजी पूल कोपरा,
कर्वे रस्ता, पुणे - ४११००४.
☎ -०२०-२५४४१२३०,
२५६७३५९६

palakneeti@gmail.com
www.palakneeti.org

पालकनीती परिवाराचे प्रकाशन

वर्ष १३ वे अंक ५ वा
१६ ऑगस्ट २०१३

लेखांत व्यक्त

झालेली मते लेखाकांची
व्यक्तिगत समजावीत.

या अंकात

▶ **माझं काम माझं पालकपण -**

लेखांक - ६

आपण आपला मार्ग शोधूया

- मोहन हिराबाई हिरालाल

१९८६ सालापासून चंद्रपूर, गडचिरोली या आदिवासी भागात मोहन काम करताहेत. गांधी -विनोबांनी मांडलेली 'ग्रामस्वराज्याची' कल्पना प्रत्यक्षात आणणारं, सर्वसहमतीनं निर्णय घेणारं, वनहक्काचा कायदा प्रत्यक्षात मिळवणारं म्हणून जगाच्या नकाशात लक्षवेधी ठरलेलं मेंढालेखा हे गाव त्यांच्या कामाचा केंद्रबिंदू आहे. त्यांचं काम आणि पालकत्वाची सांगड घातलेला त्यांचा जीवनप्रवास या लेखातून उलगडत जातो.

▶ **विशेष विभाग :**

सर्वासाठी गुणवत्तापूर्ण शिक्षण :

शिक्षणहक्क कायद्याचं वचन काय आहे, शैक्षणिक गुणवत्तेचे निकष कोणते, मूल्यमापनाचं महत्त्व काय आणि मूल्यमापनाच्या साधनांची आजची स्थिती कशी आहे यावर प्रकाश टाकणारे लेख देत आहोत.

स्वयंप्रेरणा : यशाच्या दिशेचं

पहिलं पाऊल - नंदकुमार

गुणवत्तापूर्ण शिक्षणासाठी

मूल्यमापन - डॉ. विवेक माँटेरो

या शाळा तपासनिसाठी श्रेणी

कंची.....? - गजानन देशमुख

संपादक, मुद्रक, प्रकाशक व मालक - डॉ. संजीवनी कुलकर्णी यांनी पालकनीती परिवार करिता ग्रीन ग्राफीक्स, सी-१०२, सुनिता अपार्टमेंट, १४१७ कसबा पेठ, पुणे-४११०११ येथे छापून घेऊन अमृता क्लिनिक, संभाजी पूल कोपरा, कर्वे रस्ता, पुणे-४११००४, येथे प्रकाशित केले.

या नियतकालिकास महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाकडून अनुदान प्राप्त झाले आहे परंतु या नियतकालिकात प्रसिद्ध झालेली मते महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळास मान्य असतीलच असे नाही.

प्रिय वाचक,

वाचायला नक्की कधी शिकलो, हे आता आठवत नाही. पण पुस्तकात डोकं घालून माडीवरच्या फडताळात, कोनाड्यात, खिडकीत, खाटेवर, नाहीतर वाडीतल्या झाडाखाली तासन्तास घालवले होते, हे आठवतं. वाचता येणारे सगळेच काही असे पुस्तकाच्या गारुडात हरवलेले नसायचे. पण काहीना मात्र पुस्तकाच्या पानांची चटक लागायची आणि पुस्तक हातात आलं की ते आपण कधी एकदा वाचतो, आणि कधी एकदा त्याचा फडशा पाडतो असं त्यांना होऊन जायचं. नेहमीच काही चांगलंचुंगलं म्हणावं असं वाचायला मिळायचं असं नाही, पण मिळेल ते वाचायचं.

मला सांगा, वर दिलेल्या वर्णनासारखे तुम्ही लहानपणी पुस्तकांच्या जगात रममाण होणारे होतात का? असलात, तर काय काय वाचायचात? कुठली पुस्तकं कुठल्या वयात वाचल्याचं आठवतं? अगदी लहानपणी म्हणजे आठव्या वर्षाआधीच पुस्तकं वाचायला लागला असाल, तर त्याबद्दल काही आठवतं? आठ ते पंधरा-सोळा वर्षांच्या काळातली पुस्तकं नक्की आठवत असतील! त्या वयात एखादं पुस्तक वाचलं की त्याचा आपल्या मनावर फार परिणाम असायचा, नाही? आठवतं तुम्हाला, कुठली पुस्तकं त्यावेळी खूप आवडली होती? अजिबात न आवडलेली अशीही काही पुस्तकं होती का? त्यावेळी आवडलेलं असं एखादं पुस्तक नंतर म्हणजे प्रौढ झाल्यावर तुम्ही चाळून बघितलंत, तेव्हा कसं वाटलं?

वाचनालयासारखी पुस्तकं निवडायची संधी जेव्हा मिळायची, तेव्हा कुठली पुस्तकं निवडायचात? गोष्टींची, माहितीची, चरित्रं की इतर काही? लहानपणी तुम्ही खूप वाचलंत. पण त्यातून तुम्हाला नेमकं काय गवसलं, असा प्रश्न जर मी तुम्हाला विचारला तर काय सांगाल?

तुम्ही कुठे बसून वाचायचात, पुस्तक वाचण्याच्या नादात काय काय विसरायचात, पुस्तकं वाचायला मिळावीत म्हणून काय खटपटी लटपटी करायचात, ह्याबद्दलची एखादी छान आठवण तुमच्या मनात अजूनही ताजी असेलच ना?

पालकनीतीचा यावर्षीचा दिवाळी अंक बालसाहित्याबद्दलचा असणार आहे. आजच्या काळात बालकांच्या हाती काय येतं, त्याचा काय परिणाम होतो, काय यायला हवं, असा विचार करताना, आपण लहान असताना काय वाचत असू हेही बघायला हवं. म्हणून आपल्या स्वतःच्या अनुभवांबद्दल तुम्ही लिहावंत अशी विनंती करण्यासाठीच हे पत्र.

लेखन सुवाच्य अक्षरात असावं. आणि अंकात स्वीकारण्याच्या दृष्टीनं विचार करता यावा, म्हणून लवकरात लवकर आमच्यापर्यंत पोचावं, उशिरात उशिरा पंधरा सप्टेंबरच्या आत.

लेखन कागदावर लिहिलेलं किंवा संगणकात लिहिलेलं असायला हरकत नाही. पोस्टानं धाडा, स्वतः आणून द्या किंवा ई-मेलनं palakneeti@gmail.com वर पाठवा.

आपली नम्र

संजीवनी

संवादकीय

दर्जेदार साउंड सिस्टीम्स तयार करणाऱ्या बोस कॉर्पोरेशनचे संस्थापक डॉ. अमर बोस गेल्या महिन्यात गेले. आजवर कुणाच्या डोक्यातही आलेलं नसेल ते करून दाखवेन, असा आत्मविश्वास असलेला हा माणूस होता. पाठ्यपुस्तकं, प्रश्नोत्तरं, पाठांतरं, परीक्षा यापैकी कशावरच त्यांचा अजिबात विश्वास नव्हता. ‘स्पर्धात्मक प्रेरणेनं काहीच घडत नाही, गुणवत्तापूर्ण शिक्षणासाठी संधी-सुविधांची रेलचेल आणि प्रयोग करून पाहायला मोकळीक देणारी व्यवस्था मिळाली तर लहान मुलं कुठल्याही क्षेत्रात प्रावीण्य मिळवू शकतात,’ असं त्यांनी म्हणून ठेवलं आहे. त्यांच्या वडलांनी अक्षरशः काय हवं ते करून - पैशाची जुळवाजुळव करून आपल्या मुलाला इलेक्ट्रॉनिक्स शिकायची संधी मिळवून दिली होती.

डॉ. अमर बोस हे संशोधक होते. त्यांच्या मते संशोधन म्हणजे ज्यातून काही निघेल की नाही, काही निर्माण करणं शक्य आहे की नाही याची काहीही शाश्वती नसताना केलेलं काम. एकदा ती गोष्ट बनवणं शक्य आहे, असं कळलं की त्यानंतर असते यांत्रिकी रचना. त्यांनी कंपनी काढली तरी त्यातही ते संशोधनापलीकडे लक्ष घालत नसत. “वस्तू बाजारात विकायला आणायची म्हणजे ती सुंदर दिसायला हवी, तिची किंमत बाजारात टिकण्यासारखी हवी या गोष्टींमध्ये मला कधीच रस नव्हता, त्यामुळे मी ते कधीच केलं नाही, तो वेळ मी नेहमीच माझ्या कामात किंवा विद्यार्थ्यांना शिकवण्यात घालवला. आणखी एखादा जन्म मिळाला तरी मला हेच करायला आवडेल.” असं ते म्हणत. या जन्मी केलं तेच पुढच्या जन्मी करायला आवडणारा माणूस एकतर आतूनच अगदी बंद स्वभावाचा असतो किंवा संपूर्ण स्वतंत्र स्वभावाचा तरी. डॉ. बोसांबाबत दुसरी शक्यता जास्त आहे, यात शंका नाही.

मुक्तता देते ती विद्या असं म्हटलं जातं, शिक्षण खऱ्या अर्थानं स्वातंत्र्य देतं का, हा एक प्रश्नच आहे. निदान आपण ज्याला शिक्षण म्हणतो आहोत त्या गोष्टीचा तरी मुक्त विचारांशी, नवनवोन्मेषशाली प्रतिभेशी, वैचारिक स्वातंत्र्याशी फारसा काही संबंध उरलेला नाही; हे आपल्यापैकी बहुतेकांना आतून जाणवतं आहे. आपण इतक्या भयंकर बंधनांमध्ये जखडलेलो आहोत की आपण स्वतंत्र देशाचे नागरिक आहोत ह्यावर विश्वास ठेवणं तसं अवघडच आहे. या अंकातले बहुतेक सर्व लेख शिक्षणाबद्दलचे, किंबहुना शिक्षणहक्काबद्दलचे आहेत. देशातल्या प्रत्येक मुलाला आणि मुलीलाही शिक्षण मिळायला हवं, हे राष्ट्रीय

पातळीवर मान्य झालेलं आहे; पण त्याचबरोबर ती आता रद्दीत विकली गेलेली एक बातमी झालेली आहे.

शिक्षणतज्ज्ञ कृष्णकुमार यांनी आपल्या एका भाषणात म्हटलं होतं की कायद्याच्या जिवावर आपल्याला सुधारणा करता येणार नाहीत. त्यांच्या बोलण्यातला त्यावेळचा संदर्भ होता, लिंगाधारित गर्भपात न व्हावेत, यासाठी कायदा असूनही मुलींना गर्भात किंवा जन्मानंतरही वार्ट वागवून, बालवयात लग्न करून मारलं जातं याबद्दलचा. पण ते वाक्य शिक्षणकायद्यालाही चपखलपणे लागू पडतं.

कुठल्याही सुधारणा खऱ्या अर्थानं घडायला हव्या असल्या, प्रत्यक्षात यायला हव्या असल्या तर त्यासाठी समाजाचा दृष्टिकोण आणि व्यवस्था या दोन्हीचंही साहाय्य लागतं. आजच्या शिक्षणहक्काबाबतीत आता कायदा आहे हे खरंच, पण म्हणून व्यवस्था आहे असंही म्हणता येत नाही. या परिस्थितीत फरक पडावा म्हणून प्रयत्न करणाऱ्या कार्यकर्त्यांच्या शब्दांना काही एक वजन प्राप्त व्हावं, एवढी मदत तरी या कायद्यामुळे निश्चितच मिळालेली आहे, पण शिक्षणव्यवस्थेचा आणि संभावित समाजप्रमुखांचा शिक्षणाबद्दलचा दृष्टिकोण बालशिक्षणाला अनुकूल कधी आणि कसा होईल ह्या प्रश्नाचं उत्तर आपल्याला जोवर मिळत नाही तोवर आपले प्रयत्न कमीच पडत राहणार आहेत. शिक्षण बाजूला राहू द्या, बहुसंख्य मुलं कुपोषित आहेत, त्यांच्या पोटाला अन्न मिळत नाही. आणि शाळेत मिळणारं माध्यान्हभोजन खाताना मुलांच्या पोटात गोळा येत असेल. देशाची एकंदर परिस्थिती या असल्या गोष्टींकडे लक्ष देण्यासाठी राज्यकर्त्यांना वेळच नसण्याची आहे. माहितीहक्काला कुंपण घालणं, मिळतील तिथे पैसे खाणं, गुन्हे करणं आणि तरीही निवडणुका लढवणं ह्यासारख्या महत्त्वाच्या विषयातून त्यांना गरिबांची मुलं शिकावी अशी इच्छा व्हावी तरी कशी? व्यवस्थेच्या बाजूनं हा असाच नन्नाचा पाढा असत आलेला आहे, यापुढेही असणार आहे, समाजाचा दृष्टिकोण हीच मुलांच्या डोळ्यातली एकमेव आशा आहे.

पाकिस्तानी नवतरुणी मलाला म्हणते, “कागद-पेन उचला, तीच आजच्या जगातली शस्त्रं आहेत. तीच क्रांती घडवून आणतील.” यु.एन.मध्ये तिचं कौतुक झालं, तिथं फार छान बोलली ती. मलालाबद्दल आपल्याला कौतुकच वाटतं. पण महत्त्वाचा मुद्दा असा आहे की, मलालाला तिच्या पालकांनी तालिबानींच्या लढ्याला सामोरं जाऊ दिलं. इतकंच नाही तर तिच्या लढ्याला महत्त्व आहे हेही जगासमोर आणलं. तिचा जगण्याचा हक्क अबाधित राहावा याची काळजी घेतली. आपल्या मनातला प्रश्न एवढाच आहे की, जगण्याचं, पोषण मिळालेल्या बुद्धीनं विचार करता येण्याचं भाग्यही ज्या बालकांच्या वाट्याला आलेलं नाही, ज्यांचा साध्यासुध्या चांगल्या जीवनाचा हक्कही डावलला गेला, तो त्यांना परत मिळवून देण्याची आठवण जगाला तर सोडाच त्यांच्या देशाला, प्रांताला, गावालाही राहिल का?

माझा मोठा भाऊ शिक्षणात फार हुशार होता. शाळेत नेहमी पहिला यायचा. तो तिची आकांक्षा पूर्ण करायचा, त्यामुळे घरच्यांचं माझ्यावर फार लक्ष नसायचं. पण आईच्या वाचनाच्या आवडीचा मला फार फायदा झाला. तिनं पुण्याहून आवर्जून आणलेले रविवार सकाळ, स्त्री-मासिकं, शिवाय आमच्यासाठी आणलेले चांदोबा वगैरे आम्हाला वाचायला मिळत. त्यातून मला वाचायची आवड लागली. दिसेल ते वाचायचो. मी आठवीत असताना तिनं खास माझ्यासाठी लायब्ररी लावली. तोपर्यंत मला घरातली पुस्तकं पुरेनाशी झाली होती. या वाचनानं माझ्यासाठी एक नवी खिडकी उघडली,

यांच्याबद्दल ओढ आहे, तिथं काम करायला आवडेल. शिक्षणाची फार आवड नव्हती, फार पैसे मिळवायचे नव्हते, नोकरीही करायची नव्हतीच, तर 'आपल्याला हवं तेच काम करता आलं पाहिजे' असं वाटायचं. आध्यात्मिक वाचनही मी बरंच केलं. सगळं संत - साहित्य, विवेकानंद, रामकृष्ण परमहंस, रजनीश... वाचले. या सगळ्यात रजनीश प्रभावी वाटले. हाही मार्ग खुणावत होता. बी.एस.सी.ला येईपर्यंत माझा परीक्षा द्यायचा मूडही गेला होता. कशाला पास व्हायचं तेही कळत नव्हतं. कसलाच अभ्यास न करता बी.एस.सी.ला फक्त गणितात पास झालो.

आपण आपला मार्ग शोधूया

मोहन हिराबाई हिरालाल

आपल्याला आपल्या लहानपणीच पालकत्वाची ओळख होते, घरातली मंडळी - आईवडील यांच्याकडून. त्यातले आईवडील सर्वात जवळचे असतात. आमचं घर व्यावसायिकांचं होतं. घरी शिक्षणाचं फारसं वातावरण नव्हतं. पण माझ्या आईला मात्र शिक्षणाची फार आवड होती. ती पुण्याला सेवासदनमध्ये शिकली होती. शाळेत ती कायम पहिला नंबर मिळवीत असे. पण लग्न झाल्यावर ती चंद्रपूरला आल्यामुळे तिचं शिक्षण बंद झालं. वडील मॅट्रिकही झालेले नव्हते. पण हे सारं स्वीकारून तिनं ठरवलं की मुलांना शिकवायचं.

नवं जग खुलं केलं, वाचूनवाचून विचार करायची सवय लागली.

माझी आई पुरोगामी विचारांची होती. तिनं अनेक जुन्या प्रथा बदलल्या. ती सासरी आली, तेव्हा चंद्रपूरात जातिव्यवस्था पाळली जाई - म्हणजे वेगळ्या जातीच्या लोकांसाठी सवर्णांच्या घराच्या कोनाड्यात वेगळे कप असत. ती पद्धत आईनं बंद केली. तसेच घरच्या सुना-मुली शाल पांघरल्याशिवाय घराबाहेर जात नसत. ही पद्धत तिनं सगळ्या सुनांना एकत्र करून, बोलून, ठरवून बंद पाडली. शारदोत्सवात सगळ्या बायका मिळून उत्तम नाटकं बसवायच्या. आई त्यात काम करायची, दिग्दर्शन करायची.

माझे वडील म्हणजे साधा, प्रामाणिक धार्मिक माणूस. त्यांना फार महत्वाकांक्षाही नव्हती. मीही कुणाचं लक्ष वेधणार नाही इतपत अभ्यास करून पास होत असे. त्यामुळे जी मोकळीक मिळाली त्यातून स्वतःला जाणून घेण्याची संधी मला मिळाली. वाचनातून मला समजलं की आपल्याला जंगल, आदिवासी

याच सुमाराला, १९७३ मध्ये, वृत्तपत्रात जयप्रकाश नारायण यांचं 'युवकांना आवाहन' प्रसिद्ध झालं. मला एकदम वाटलं - हीच ती गोष्ट - हाच तो माणूस - मला 'काय करायचंय' ते नेमकं सांगतो आहे. मग मी त्यांच्या लिखाणावर लक्ष ठेवत गेलो. एका बाजूला जंगलात जाऊन जंगल समजावून घ्यावं आणि जे.पी. काय म्हणतात तिकडे लक्ष ठेवावं असं माझं चालू होतं.

१९७३ साली बाबा आमटेंनी आदिवासी भागात हेमलकसा इथं लोकबिरादरी प्रकल्पाचं काम सुरू केलं, फेब्रुवारी १९७५मध्ये मला तिकडे जावंसं वाटलं. बाबा म्हणाले, "नुसतं पिकनिकला यायचं नाही, काम करायचं, तर कमीत कमी एक महिना यावं लागेल." मनात विचार चालू झाला. एका बाजूला 'जावं, स्वतःची तपासणी करावी' असं वाटायचं, तर दुसऱ्या बाजूला भीती वाटायची. घरून पाठवतील याचीही खात्री नव्हती. शेवटी मी जायचं ठरवलं, घरी सांगितलं आणि निघालो.

तिथं संस्थेत सुरक्षित वातावरण होतं. तिथं

राहून 'आपण घराबाहेर राहू शकतो' हे मला कळलं, आदिवासी भाग कळला, जंगल कळलं. मग मी हेमलकशाला जास्त काम करायचा, एक वर्ष रहायचा निर्णय घेतला. त्यासाठी घरून सहज परवानगी मिळेल. बी.एस.सी.ला नापास झालो होतो, त्यामुळे 'आधी नीट शिकावं - कमवावं - मग काय ते समाजाचं काम करावं' असे सल्ले मिळू लागले. वडिलांना असं वेगळं काहीच आवडत नसे, पण त्यांनी टोकाची भूमिका घेतली नाही. आईनं मात्र विचारलं - तुला काय करायचं आहे - कशासाठी चालला आहेस. ..माझं सगळं ऐकून घेतल्यावर म्हणाली, "तू शिक्षण सोडून जाणं मला तर काही पटत नाहीये. पण तुला जर खरोखरच जायचं असेल, तर जा. मला एक खात्री आहे, की तू काही वाईट करणार नाहीस. काय करशील ते चांगलंच करशील."

ती माझ्या बाजूनं ठाम उभी राहिली, ही पालकत्वाची मला पटलेली चांगली ओळख. तिनं थांबवलं असतं, तर तिला सोडून जाणं मला भावनिकदृष्ट्या शक्य झालं नसतं. शिवाय तिनं दाखवलेला विश्वास माझ्यासाठी फार महत्वाचा होता. जेव्हा आपण एकटे असतो, बाहेर असतो, तेव्हा चुकीच्या मार्गानं जाण्याच्या अनेक शक्यता, संधी असतात. अशा वेळी तो आईनं दाखवलेला विश्वास मोडू नये असं मन आतून सांगत राहतं. त्यामुळे, 'आपण करतोय ते बरोबर आहे,' याची खात्री पटल्याशिवाय पुढे पाऊल टाकलं जात नाही. मी माझ्या विचारांवर ठाम राहण्यामध्ये आईच्या त्या शब्दांची फार मोठी किंमत आहे. त्या विश्वासांमुळे माझं घर तुटलं नाही. मीही मग एक गोष्ट सतत पाळली - जेव्हा घरी येतो म्हटलं, तेव्हा नक्की गेलो.

नवी खिडकी उघडली

हेमलकशाहून परत आलो, त्याच सुमारास आणीबाणीही उठली. जे.पी.नी जाहीर केलं की 'छात्र युवा संघर्ष वाहिनी' ही युवकांची निर्दलीय संघटना संपूर्ण क्रांतीकरता देशभरात काम करेल. ते मी रेडिओवरून ऐकलं आणि त्यांच्याबरोबर काम करायचं ठरवलं. चंद्रपूरला वाहिनीचं केंद्र स्थापन केलं. संपूर्ण क्रांती म्हणजे काय याचा अभ्यास चालू केला. अभ्यास,

चर्चांमधून हे लक्षात आलं होतं की जीवन हे संपूर्ण असतं. त्यात कुठेही बदल करायचा असेल, तर एकाच वेळी तो सगळीकडे करावा लागतो. म्हणजे, फक्त सरकार बदललं, फक्त राज्यव्यवस्था बदलली, म्हणून क्रांती होत नाही. ती समग्र, संपूर्ण जीवनात व्हावी लागते. आपल्या समाजातली क्रांतिविरोधी व्यवस्था म्हणजे मुख्यतः जातिव्यवस्था. याला विरोध करायचा ठरला. सुरुवात होते आडनावापासून. जातीची ओळख नाकारायची ठरवल्यावर आडनाव नाकारायला हवं. म्हणून त्याऐवजी त्रिनाम पद्धतीचं म्हणजे स्वतःच्या नावापाठोपाठ आईचं आणि वडिलांचं नाव वापरावं असं ठरलं. आईचं नाव आधी घेतल्यानं पुरुषप्रधान व्यवस्थेतही लहानसा बदल होतो. हा सगळा विचार करून आमच्या गटानं आपापली नावं बदलली. संघर्षवाहिनीचं काम करणं म्हणजे जग पाहण्याची एक नवी खिडकी होती.

पुढे काही दिवसांनी मला 'साधना' साप्ताहिकातून कळलं की जे.पी. वाहिनीचं एक शिबिर वाराणसीला घेणार आहेत. मी तिथे जायचं ठरवलं, आणि घरून निघालो. प्रत्यक्षात ते शिबिर रद्द झालं होतं, पण ते न कळल्यामुळे माझ्यासारखे आठ - दहा लोक महाराष्ट्र, तामिळनाडूहून येऊन तिथं पोचले होते. आम्हाला तिथं नारायणभाई देसाई भेटले. त्यांच्याच बरोबर आम्ही राहिलो. त्याच परिसरात एक 'गांधी विचार और संशोधन केंद्र' होतं, ते पहावं म्हणून तिघंजण तिकडे गेलो - अंगात बनियन - लुंगी. ते पाहून त्या संस्थेचे संचालक आमच्यावर भयंकर रागावले, 'अशा वेषात या संस्थेत फिरता...' वगैरे. पंचा नेसणाऱ्या गांधींच्या संस्थेत लुंगीचा एवढा राग का, आम्हाला समजेना. नंतर आमच्या लक्षात आलं, की तिथले सर्वात गरीब लोक, सायकल रिक्षा ओढणारे वगैरे, या वेषात असतात. हे तर फारच वाईट होतं. दुसऱ्याच दिवशी त्या संस्थेत एक कार्यक्रम होता, त्यासाठी शिक्षणमंत्री येणार होते. आम्हा सर्वांना आमंत्रण होतं. आम्ही नारायणभाईंना सांगितलं, की आम्ही तिथे येऊ, पण लुंगी नेसूनच येऊ. त्यांनी कारण विचारलं, तेव्हा आम्ही ही कथा सांगितली. ते म्हणाले, "असं असेल, तर मीदेखील लुंगी नेसून येतो." आणि दुसऱ्या दिवशी नारायणभाईंसकट आम्ही

सारे लुंग्या नेसून समारंभाला गेलो. नारायणभाईंनी आम्हाला 'तुमचा विचार योग्य आहे, मी तुमच्या बरोबर आहे' असं बळ दिलं. दुसरं कुणी असतं तर ?

'जाओ सडक खोदो'

अशीच जे.पी.चीही एक गोष्ट आहे. तेव्हा वाहिनीची घटना तयार करण्याचं काम चालू होतं. मी त्या कमिटीमध्ये होतो. युवकांच्या, विद्यार्थ्यांच्या संघटनांमध्ये म्हातारे पदाधिकारी नसावेत असं वाटून आम्ही युवकांनी तीस वर्षांची मर्यादा ठरवली. पण संघटनेतल्या ज्येष्ठांचा याला विरोध होता. जे.पी.समोर त्यांनी मांडलं, "आम्ही या संघटनेत आयुष्यभर काम केलं. एवढा त्याग केला, आता आम्ही बाहेर पडून कुठं जायचं? काय करायचं?" जे.पी. म्हणाले, "इतकी वर्षं तुम्ही कामं करताय, अजून तुम्हाला कळलं नाही काय करायचं? जाओ सडक खोदो". या 'सडक खोदो'चे दोन अर्थ आहेत. एक 'आहे तो रस्ता पुन्हा खोदा आणि पुन्हा बनवा' किंवा 'जिथे रस्ता नाही, तिथे जाऊन नवीन मार्ग निर्माण करा.'

हा 'नवीन मार्ग निर्माण करण्याचा' संदेश माझ्या मनात अगदी कोरला गेला. त्याला अनुसरूनच मी आदिवासी भागातील ग्रामीण बेरोजगारांसाठी काम करायचं ठरवलं. स्वतःची जमीन नसल्यामुळे जे पिढ्यानपिढ्या सरकारी जमीन कसतात, अशांच्या हक्काच्या प्रश्नासाठी काम करायचं मी ठरवलं होतं, त्यातल्या महाराष्ट्रातल्या 'जबरान जोत आंदोलन कृती समिती'मध्ये सामील झालो. या गरिबांना पोट भरण्याचं दुसरं साधन नव्हतं. त्यांना सरकारी जमीन कसण्याचे हक्क दिले पाहिजेत असं आमचं म्हणणं होतं. या आंदोलनात मी पहिल्यापासून वाहिनीचा प्रतिनिधी म्हणून सहभागी होतो. यावेळी ठाणे - रायगड - धुळे - नाशिक या जिल्ह्यांत आदिवासी भागात काम करणाऱ्या अनेक संस्था, संघटनांची ओळख झाली. आम्ही अभ्यासक मंडळी, सगळ्या विचारधारांचे लोक एकत्र आलेले होतो. ही प्रक्रिया वर्षभर चालली होती. कुठेही बॅनरचा, नेतेगिरीचा प्रश्न कुणी येऊ दिला नाही. पुढे हे आंदोलन 'जंगल बचाव - मानव बचाव'पर्यंत पोचलं. त्यात मला खूप शिकायला मिळालं.

त्याच वेळी मराठवाडा विद्यापीठ नामांतराचा प्रश्न आला होता. बाबासाहेब आंबेडकरांचं नाव विद्यापीठाला देण्यावरून दंगली झाल्या, तेव्हा वाहिनीची भूमिका ठरवण्यासाठी खूप चर्चा झाल्या. 'हे नाव देण्यासाठी आपण ठामपणे उभं राहिलं पाहिजे. हा कुणा एका जाती - धर्माच्या लोकांचा प्रश्न नाही, आंबेडकर हे एका विचाराचे प्रतीक आहेत, त्यामुळेच सर्वांनीच विशेषतः सर्वर्णांनी याला पाठिंबा द्यायला पाहिजे' अशी भूमिका वाहिनीनं घेतली. आम्ही सर्व त्यात सामील झालो. औरंगाबादला क्रांती चौकात मोठा सत्याग्रह केला. त्यात आम्हाला अटक झाली. तो माझा जेलमध्ये जाण्याचा पहिला अनुभव. त्या पंधरा दिवसात तिथे इतके लोक भेटले की एखादं शिबिरच असावं. इथून सुटून गेल्यावर हाच प्रश्न घेऊन पुन्हा अमरावतीला समता यात्रा काढली. पुन्हा काटोलला अटक झाली. पुन्हा दहा दिवसांचं 'शिबिर' सरकारी खर्चानं झालं. जेलमध्ये जाण्यावर घरच्यांची काय प्रतिक्रिया होईल याचा मला अंदाज नव्हता. पण ही गोष्ट त्यांनी चांगल्या प्रकारे घेतली. 'चांगल्या कामासाठी जेलमध्ये गेला तर ठीक आहे. वाईट कामावरून जाऊ नये हे नक्की.' असं समजून त्यांनी वाईट वाटून घेतलं नाही.

१९७८मध्ये कामशेत अभ्यास गटाच्या निमित्तानं श्री. वसंत पळशीकर आणि श्री. दत्ताभाऊ सावळे यांच्याशी परिचय झाला. त्यांच्या रूपानं मला वैचारिक पालकच मिळालं. दोघांही मुक्त विचारवंत, भरपूर वाचन व अभ्यास

करणारं. तरीही अनाग्रही. वसंतराव गांधी, विनोबा, सर्वोदयाच्या भाषेत बोलणारे तर दत्ताभाऊंची भाषा महात्मा फुले, आंबेडकर, समाजवाद, मार्क्सवाद अंगाची. दोघांही संवादातून विषय फुलवत, सहभागी चर्चेतून प्रश्नाची उकल करत. भूतकाळ समजून घेत, वर्तमानाची सखोल चिकित्सा करत, भविष्यातील माझ्या कामाची दिशा ठरवण्यात व ती कायम तपासत राहण्यात मला या दोघांची खूप मदत झाली.

काय करायचं? काय करायचं नाही?

आता मी वयाच्या तिसरीत होतो, कार्यकर्ता म्हणून माझे मी निर्णय घ्यायची वेळ येणार होती. इथे पालकत्व घेण्याचा प्रश्न असतो. बहुतेक वेळा कार्यकर्ते पालकाची भूमिका ओढवून घेतात. मी 'तुमच्यासाठी' काही काम करणं आणि त्याची जबाबदारी घेणं म्हणजे पालकत्व. लोकांसाठी काम करायचं, म्हणजे लोकांचे प्रश्न आपण सोडवून द्यायचे, असं वाटत असतं. इथे वाहिनीतला अनुभव माझ्या कामी आला. मला आतापर्यंत माहीत झालं होतं की; आपण लोकांचे प्रश्न सोडवू शकत नाही, मात्र लोकांसोबत काम करू शकतो. हे मला फार पटलं होतं. म्हणजे 'काय करायचं' हे फारसं समजलं होतं असं नाही, पण 'काय करायचं नाही' हे नक्की कळलं होतं. लोकांच्यासोबत राहिलं पाहिजे, त्यांचं म्हणणं समजून घेतलं पाहिजे, हेही समजलं होतं. कोणताही प्रश्न 'त्यांचा'च असतो असं नाही,

तो माझासुद्धा असतो हे लक्षात आलं होतं. मी तेव्हा चंद्रपूर (आताच्या गडचिरोली) जिल्ह्यातल्या आरमोरी तालुक्यातल्या वडसा देसाईगंज भागात काम करायला सुरुवात केली. गावांमध्ये जायचं, मजुरांना, लहान शेतकऱ्यांना भेटायचं, एखादा संपर्क घेऊन त्यांचा प्रश्न समजावून घेण्याचा प्रयत्न करायचा, असं चालू झालं.

“मला असंघटित क्षेत्रातल्या मजुरांच्या प्रश्नात रस आहे, तो समजावून घ्यायला मी आलो आहे, पण तो 'मी' सोडवू शकत नाही हे मात्र मी सांगू इच्छितो. मी कोणतंही काम करून देऊ शकणार नाही, तेव्हा तुम्हालाही हे बोलण्यात रस असेल, तर आपण बोलू.” मी स्पष्ट करायचो, “आपण या प्रश्नाचा अभ्यास करू, त्यामागच्या कारणांचा शोध घेऊ. त्यानंतर त्यावरचा मार्ग आपल्याला कळेल.” अनुभव असा आला, की सुरुवातीला बोलायला पुढे येणारे लोक हुशार असायचे, पुढारी असायचे, त्यांच्या एकदा लक्षात आलं, की याच्याकडे देण्यासारखं काही नाही, की ते निघून जायचे. दुरून निरीक्षण करणारे लोक नंतर जवळ यायचे. त्यांच्याकडे सांगण्यासारखं पुष्कळ असायचं. त्यांची बरीच निरीक्षणं असायची. पण 'आपण यावर काय करावं' ते कळलेलं नसायचं. मग अशा लोकांसह एकत्र येऊन आम्ही एक अभ्यास - मंडळ स्थापन केलं - नाव दिलं - 'आपण आपला मार्ग शोधूया.' त्याचवेळी महाराष्ट्रात संघटित मजुरांच्या क्षेत्रात काम करणाऱ्या समाजवादी विचाराच्या 'बांधकाम व लाकूड कामगार संघटनेच्या महासंघानं' ठरवलं होतं की असंघटित मजुरांना अभ्यासातून संघटन बांधण्याकरता मदत करायची. त्यांच्याशी आम्ही जोडून घेतलं. ट्रेड युनियनमध्ये काम करणाऱ्या सप्रे म्हणून एकांनी एक पुस्तिका बनवली होती - 'आपण आपला मार्ग शोधूया.' अभ्यास मंडळाची रचना, पद्धतीवर त्यात भर होता. हा अभ्यास होता, पण इथे कुणी एक शिक्षक नव्हता; बसावं कसं, अभ्यास पुढे कसा न्यावा, त्यासाठी एक फॅसिलिटेटर असावा, सर्वांनी बोलून ज्ञान कसं मिळवावं त्याची रचना यात मांडलेली होती. त्यात येणाऱ्या अडचणींवर, 'मी कुणीच नाही - मला काहीच कळत नाही' या स्वतःबद्दलच्या कल्पनांवर मात कशी

करायची ते सांगितलं होतं. माझं नाव, मला काय येतं इथपासूनच बोलायला सुरुवात करायची; त्यातून आत्मविश्वास येतो, असं एक तंत्र बसवलं होतं. याचा उपयोग करून आम्ही अभ्यास - मंडळ सुरू केलं. अनेक गावात अशी अभ्यास - मंडळं बनली. पुस्तिका घेऊन ती चर्चा करू लागली. आमच्या भागात मला बेरोजगारी हा प्रश्न घ्यायचा होता. तो पुस्तिकेत घेतलेला नव्हता, म्हणून या तंत्राची अनायासेच परीक्षा झाली. पण प्रत्यक्षात आमच्या मंडळानं शेतमजुरांच्या किमान वेतनाचा प्रश्न आधी घेतला. तो त्यांना सगळ्यात जवळचा प्रश्न होता. त्यांनी ठरवलं की आता किमान वेतन मिळालं नाही तर संप करायचा. पण पुढे तो संप अयशस्वी झाला; होणारच होता, कारण लाचार, बेरोजगार माणसांचं संघटन होऊच शकत नाही. तेच तर दुःखाचं कारण आहे. मी अभ्यासात त्यांच्याबरोबर होतो, पण निर्णयात मी ढवळाढवळ केली नाही. कारण त्यामुळे त्यांची शिक्षणाची महत्त्वाची प्रक्रिया बिघडली असती. मी तिथं पालकत्वाची भूमिका घेऊन त्यांना निर्णय दिला असता, तर पुढे सगळा अभ्यास थांबला असता. 'यांना सगळं समजतं, यांनीच नेहमी सांगावं' अशी पद्धत पडली असती. त्यांना मी कमजोर करून टाकलं असतं.

संप पडल्यावर तो का पडला ही चर्चा झाली. बेरोजगारीमुळे हा संप यशस्वी झाला नाही, आता रोजगाराचे कायदे काय ते पाहिले पाहिजेत, हे लक्षात आलं. इथे आमची भूमिका आली. कायदा मराठीतून मिळवणं - वाचणं

-अर्थ लावणं - अध्याहत अर्थ सांगणं हे सगळं करायचं होतं. ह्या पार्श्वभूमीवर कायद्याचा अभ्यास करणं फार प्रभावी ठरलं. आम्ही कायदा उत्तम रीतीनं समजावून घेतला. नंतर तो इतरांना समजावून सांगायचं ठरवलं. जवळपास चाळीस गावांसाठी पहिलं शिबिर ठरवलं. प्रत्येक गावातून निवडक लोक येऊन तो कायदा समजावून घेतील, पुढे आपापल्या गावात जाऊन इतरांना सांगतील अशी ही कल्पना होती. जिल्हा पातळीवरच्या ट्रेड युनियनतर्फे हे शिबिर ठेवलं. ते चांगलं घेतलं गेलं. पण आयोजकांमध्ये असमाधान होतं, कारण येणाऱ्या लोकांनी जेवणात मीठच कमी होतं, यासारख्या तक्रारी केल्या होत्या. विषयात मन लावून कुणी अभ्यास केला नव्हता. 'आपण निमंत्रण देऊन लोकांना बोलावलं हेच चुकलं; ही चूक पुन्हा करायची नाही' असं ठरवलं. ज्या गावाला कायदा समजावून घ्यायचाय त्या गावानं दहा पुरुष, दहा बायकांची यादी करायची, जागा, धान्य - डाळी - भाजीपाला यांची सोय करायची. इतकं जो गाव करील, त्याच गावात शिबिर होईल. मात्र आम्ही जाण्यायेण्याचा खर्च - मानधन हे काही मागणार नाही. तुमची गरज तुम्ही पुढे मांडली पाहिजे. 'एवढाही खर्च करण्याची बेरोजगारांची ऐपत कशी असेल' असा प्रश्न काहींनी मांडला. 'करून तर पाहूया' असं ठरलं. अनुभव असा आला की एकेकजण यादी घेऊन यायला लागले. "धान्य - वर्गणी गोळा करून ठेवली आहे. आता तारीख द्या" म्हणायला लागले. मग शिबिरं सुरू झाली.

'रोजगार हमी कायदा काय आहे? त्याची अंमलबजावणी का होत नाही? त्याची रीत काय असते? त्यासाठी काय करावं लागेल?' अशा सगळ्या प्रश्नांची चर्चा तिथं होत असे. रोजगारासाठी अर्ज, कागदाची पद्धत (म्हणजे प्रशासनाची पद्धत) समजावून दिली जात असे.

राजपुत्र आणि राक्षसाची गोष्ट

कायदा असून प्रशासन अंमलबजावणी का करत नाही, याचं उत्तर अशाच एका शिबिरात एका बार्डनं फार छान सांगितलं. ती म्हणाली, "राजपुत्र आणि राक्षसाची गोष्ट असते, त्यात राक्षसाला कितीही वेळा मारलं तरी तो मरत नाही... त्याचा जीव दुसरीकडेच एका पोपटात असतो. तसं आहे हे. सरकार नावाचा जो राक्षस आहे, त्याचा जीव आहे कागदात. तिकडे लक्ष द्यायला हवं. नुसतं झिंदाबाद मुर्दाबाद करायचं नाही." कागद नुसता दिला तरी पुरत नाही, तो पोचल्याची पावती तलाठ्याकडून घ्यायला लागते- अशा अनेक गोष्टी लोकांना समजू लागल्या.

जेव्हा रोजगारासाठी पहिला लढा चालू झाला तेव्हा पुन्हा पालकत्वाचा मुद्दा आला. तुम्ही एकदा ती भूमिका घेतलीत, की मुलं जशी स्वतःला लहान समजतात, तसंच बेरोजगार, दलित, आदिवासी, स्त्रिया... स्वतःला अगतिक समजतात. तुमच्या पायाशी सगळं देऊन टाकायची तयारी दाखवतात. 'तुम्हीच प्रेषित, तारणहार व्हा, आम्हाला सोडवा,' म्हणतात. यातून स्वतःचंही नुकसान करतात. खलील

आगळी वेगळी रणनीती

कुरुड नावाच्या गावात लहान शेतकरी, जे शेतमजूरच आहेत, त्यांचा गट होता. बैठक चालली होती. संप जाहीर केला होता पण शेतमालकांनी बाहेरून मजूर आणले तर काय करायचं - असा विषय होता. कोणी म्हणाले - त्यांना वेशीवरच थांबवू. त्यांनी ऐकलं नाही, वेळ पडली तर काठ्या - दगड वापरू पण थांबवू. आपण जास्त लोक आहोत.

दुसरे म्हणाले - यानं काय होईल? ते पोलिसात जातील. मजूरच आपल्याविरुद्ध तक्रार नोंदवतील. पोलिसांशी मालकांचे चांगले संबंध आहेत. मग ते काहींना पकडतील कोर्ट कचेऱ्या सुरू होतील. संप बाजूलाच राहील ! पहिले लोक म्हणाले, मग कसं लढायचं? एक म्हातारी म्हणाली, "मला एक सुचतंय. त्या लोकांना अडवून सांगायचं की आपल्या भल्यासाठीच संप आहे, इतकं तर बरोबर आहे. पण तेही

गरीब, त्यांनाही काम हवं असणार. संप न तुटायला एकच उपाय. आपण त्यांचं स्वागत करायचं, त्यांना सांगायचं 'तुम्हाला काम मिळण्याच्या, पैसे मिळण्याच्या आम्ही विरोधात नाही.' फुलं, हार, आरती घेऊन स्वागत करायचं. एका झाडाखाली त्यांना बसवायचं. 'तुम्हाला मजुरी मिळेल, जेवण मिळेल एवढे आम्ही पाहू - पण काम तुम्ही नाही करायचं - काम आम्ही करू - पैसे तुम्हाला आणून देऊ.' असं सांगायचं."

हे सगळं प्रत्यक्षात घडलंही. परगावचे मजूर आले, सुरुवातीला ते ऐकेनात. पण त्यांना बसवून जेव्हा हे सांगितलं, तेव्हा त्यातल्या काहींच्या डोळ्यात पाणी आलं. म्हणाले, 'आम्ही फार मोठी चूक करत होतो.' आणि ते परत गेले.

जिज्ञानच्या कवितेत म्हटलं आहे तसं तुम्ही निमित्तमात्र असता. तुम्ही मुलांसाठी जसं सगळं करू शकत नाही तसं दुसऱ्यांसाठीही करू शकत नाही - हे आपल्याला समजलं तर उत्तम.

मला त्या पहिल्या कामात हे समजलं. पोलीस दिसल्यावर पळून जाणारा, लपून बसणारा आदिवासी - अशिक्षित माणूस पुढे इतका तयार झाला की फाईल घेऊन तहसीलदाराकडे जाऊन आत्मविश्वासानं सांगू लागला... की हे पहा... कायदा असा आहे. इथे तसं लिहिलंय. तुम्ही वाचून पहा... मग आंदोलन उभं राहिलं. आंदोलनाच्या पूर्ण काळात (१९८० ते १९८६) अनेकदा ठरवून कायदेभंग करूनही आमच्या विरोधात एकदाही पोलिसात तक्रार झाली नाही, अटक आणि कोर्टकारवाई तर दूरच. थोडक्यात काय, 'ज्याचा प्रश्न असतो, तोच मार्ग शोधू शकतो' हे लक्षात ठेवलं पाहिजे. प्रत्येकात काही एक ताकद असते. त्यानुसार त्यांना मदत नक्कीच करायला हवी. पण ही प्रक्रिया सहभागी लोकशाहीची व्हायला हवी. भुकेलेल्याला मासा देण्यापेक्षा मासा पकडायची रीत द्यायला हवी. त्यातून प्रत्येकाची क्षमता वाढायला हवी. ही भूमिका या आंदोलनातून पक्की झाली.

मिहीरसोबत वाढताना

१९८४ साली माझं लग्न झालं. १९८६ नंतर मी मेंढालेखा भागात काम करायचं ठरवलं. १९८७ साली मुलगा झाला - मिहीर. आत्तापर्यंत पैसा न मिळवताही व्यक्तिगत गरजा भागत होत्या. पण आता काही पैसा मिळवायला हवा होता. त्यासाठी लोकांना मदत होईल असा अभ्यास करायला घ्यावा असं ठरलं. मी समाजशास्त्राच्या अंगानं आणि माझी पत्नी सवितानं मानववंशशास्त्राच्या अंगानं असा मिळून अभ्यास करायचा असं ठरवलं. ग्रामीण भागात

काम करायची आपल्याला आवड आहे का - हे सविताला तपासून बघायचं होतं. जे काम करायचं त्यातूनच पैसे मिळाले पाहिजेत असंही मनात होतं. पैशासाठी म्हणून वेगळंच काम आम्हाला करायचं नव्हतं. 'जंगल आणि लोक या संदर्भात गावासोबत अभ्यास' असा प्रकल्प तयार केला. लोकांसोबत बोलून - त्यांच्या गरजांनुसार आम्ही अभ्यास करणार होतो. हा अभ्यास आम्ही १९८७-८८ मध्ये केला. आम्ही संपर्क केलेल्या ६५ पैकी २२ गावं आमच्याबरोबर काम करायला तयार झाली. मिहीरला घेऊन अभ्यास करायला लागलो. तिघंही सायकलवर जायचो. सोबत स्वतः पुरतं धान्य घेऊन जायचो. दुसऱ्या दिवशी दुसरं गाव ठरवलेलं असायचं.

या अभ्यासादरम्यान मेंढा(लेखा)लाही जात होतो. या गावात सर्वसंमतीनं निर्णय घेतले जातात असं आमच्या लक्षात आलं होतं. मग पुढची पाच वर्षं या गावात अभ्यास करावा असं ठरवलं. इथले सगळे ऋतू अनुभवण्यासाठी कमीत कमी एक वर्ष याच गावात रहायला हवं होतं. त्यांची भाषा शिकायला हवी होती. मेंढ्याला आम्ही १९९०-९१ मध्ये दीड वर्ष राहिलो. मिहीर तेव्हा तीन वर्षांचा होता. एका आदिवासीच्या घरातलाच थोडा भाग त्यांनी आम्हाला रहायला दिला होता. ओसरी समाईक होती. तिथे सगळे जमत. गप्पा - नकला - हसणं सारं चालायचं. तिथं राहण्याचा मुख्य फायदा मिहीरला झाला. शेजाऱ्यांनी आम्हाला गोंडी शिकवायचं आणि आम्ही गोंडीच बोलायचं असं ठरवलं होतं, त्यात आम्ही चुका करायचो आणि खिदळण्यामध्ये दुरावा निघून जायचा. मिहीर छान गोंडी शिकला. या मुलांच्यात खूप खेळायचा, भरपूर चालायचा. त्यालाही मजा यायची. दीड वर्षांनंतर सविताला परत जावंसं वाटलं. ग्रामीण भागात काम करायला कसं वाटतं ते तिचं तपासून झालं होतं. मुलाच्या शिक्षणासाठीही तिला परत जायचं होतं. मग रहायला गडचिरोलीला गेलो. माझं काम चालूच राहणार होतं. मिहीरला गडचिरोलीच्या शाळेत घालताना, त्रिनाम पद्धतीच्या नावावरून शाळेत संघर्ष सुरू झाला. आडनाव नाही कसं - आईचं नाव कशाला वगैरे. फॉर्म पूर्ण भरायचा हे आमचं नक्की ठरलं होतं. जात - माणूस, धर्म - माणुसकी...

इत्यादी. तसं न करता जागा रिकामी ठेवली तर लोक हवं ते भरून मोकळे होतात. कुटुंबप्रमुख म्हणून सविताचं नाव घालायलाही तहसीलदारापर्यंत जाऊन वाद घालायला लागला.

अर्थात मिहीरला मोठं झाल्यावर नाव बदलावंसं वाटलं तर त्याला बदलू द्यावं असाच आमचा निर्णय होता. तसं त्याला सांगितलंही होतं. चौथीपर्यंत तो मित्रांबरोबर चालत चालत शाळेत जाई. तो त्याच्या आनंदाचा सर्वात मोठा भाग होता. त्याला मुलात मस्ती फार आवडायची. पुस्तकात तो फारसा रमला नाही. त्याच्या चौथीनंतर आम्ही चंद्रपूरच्या घरी रहायला गेलो. माझ्या आईवडिलांना सोबत व्हावी म्हणून गेलो. त्यांनी मला वाड्यात सर्वांबरोबरीनं हिस्सा दिला, त्यामुळे कुटुंबाला एक आश्चर्यता मिळाली. मला हवं तेच काम करायला बळ मिळालं. कमावून सुरक्षित भविष्याकरता साठवून ठेवण्याच्या जबाबदारीतून मुक्तता मिळाली. दैनंदिन गरजा तशा कमीच होत्या. तेवढ्यापुरतं कमावण्यासाठी सहभागी अभ्यासाचं काम पुरेसं होतं.

हळूहळू मिहीरला सांगायला लागलो होतो, की आपल्याला काय करायचंय ते तुझं तू ठरवायचं आहेस. ठरवण्याचं स्वातंत्र्य आहे, पण एकदा ठरवलं की व्यवस्थित पार पाडण्याची जबाबदारी घ्यायला हवी. एकदा शाळेत जायचं ठरवलं तर मात्र परीक्षा, अभ्यास यांची तयारी करायलाच हवी. अर्थात त्याची आई त्याचा अभ्यास घेत असे. तो तिचा विचार होता आणि तो राबवण्याचा अवकाश तिला होताच.

मिहीरला शाळेत कॉम्प्युटर फार आवडायला लागला. ते एक दुधारी शस्त्र असतं. कॉम्प्युटरबरोबर आधी गेम्स येतात. आम्ही पाहत होतो - कोणते आणि किती खेळतोय वगैरे. एकदा ते खेळण्याचा वेग आणि कौशल्य आल्यावर मात्र त्याचा रस 'कॉम्प्युटर कसा चालतो' इकडे वळला. बारावीनंतर त्यानं बी.सी.ए. करायचं ठरवलं. त्यासाठी तो आणि सविता पुण्यात दोन वर्ष राहिले. पण बी.सी.ए. संपता संपता त्याला यातली नोकरी करू नये असं वाटू लागलं. मग आम्हाला प्रश्न पडला की ही धरसोड होणार की काय? पण त्यानं अनुभव घेण्यासाठी म्हणून काही महिने नोकरी

केली. पैसे मिळाले, पण काम आवडलं नाही. ओझं वाटलं. दुसऱ्यानं सांगितलेलं काम करायला नको वाटतं, म्हणून मग व्यवसाय करायचा ठरवून तो चंद्रपूरला आला. कोणता व्यवसाय करायचा हा शोध घेण्यासाठी त्यानं बराच अभ्यास केला. तेव्हा त्याचं खरं शिक्षण झालं. वेगवेगळे व्यवसाय तपासून पाहिले, निराशाही आली. पण व्यवसाय म्हटला की फायदा - तोटा आलाच. त्याला तोंड द्यायलाही तो शिकला आहे. आता मला पालक म्हणून भीती वाटत नाही.

असा मिळवला वनहक्क

जेव्हा व्यवसायासाठी बँकेकडून कर्ज घेण्याचा प्रयत्न मिहीन करत होता, तेव्हा आमची जणू परीक्षा होती. नवीन व्यवसाय सुरू करतानाही बँकेला आधीचा बँक बॅलन्स दाखवावा अशी अपेक्षा होती. तारण ठेवण्यासाठी पुरेशी स्थावर मालमत्ता असूनही कोणतीही बँक कर्ज द्यायला तयार होईना. माझ्याच मुलाला एवढ्या अडचणी येतात, तर ग्रामीण भागातल्या शेतकरी, मजूर आणि आदिवासींच्या मुलांना किती अडचणी येत असतील हे लक्षात आल्यावर मी त्यांच्या सामूहिक वनहक्कांकडे आणखी तीव्रतेनं पाहू लागलो. शेतमजूर, आदिवासी यांच्यासाठी काहीतरी जीवनाधार - स्रोत असायला हवा. कायद्यानं तो त्यांचा असेल, तर त्याची अंमलबजावणी व्हायला हवी. आता इथं मी पालकत्वाची भूमिका घेतली. सरकारनं कायदा केल्यावर वनउपजावर हक्काचा दावा वेळेत करायला हवा. दावा केला नाही तर हक्क नाही असा अर्थ होईल. त्यामुळे गटाला आपलं आपण कळून ते दावा करतील, अशी वाट पाहण्यात अर्थ नव्हता. म्हणून त्या कायद्याची अंमलबजावणी वेळेत होण्यासाठी मी कामाला भिडलो. एका बाजूला जाणीवजागृती आणि दुसऱ्या बाजूला हक्काचा दावा वेळेत व्हायला पाहिजे याचं भान ठेवणं आवश्यक होतं. कायद्याप्रमाणे गावसमाजाच्या सामूहिक वनहक्कांना मान्यता द्यायची राजकीय इच्छाशक्ती सरकारमध्ये नव्हतीच. वनविभागाचा तर विरोधच होता. त्यामुळे कायद्यात अशी तरतूद होती की गावसमुदायाने दावा विशिष्ट नमुन्यात, किमान दोन पुराव्यांसह सादर करावा. तसे न

करणाऱ्या समाजाचे परंपरागत वनहक्कच नाहीत असा अर्थ लावला जाणार होता. हा सापळा समजल्यावर संपूर्ण देशात सामूहिक हक्क बजावल्याचं एक तरी उदाहरण व्हावं, म्हणून मी मागं लागलो.

मेंढा गावात तर 'आमच्या गावात आम्हीच सरकार' होतो. त्यामुळे दावा करणं ही राष्ट्रीय जबाबदारी झाली होती. दावा करण्यात अडचणी खूप होत्या. अर्ज भरताना गुंतागुंत होती. अर्जातील खसरा नंबर तहसीलमधून तर कंपार्टमेंट नंबर, क्षेत्रफळ या गोष्टी वनविभागाच्या ऑफिसमधून मिळवाव्या लागतात. ऑफिसमधून त्या गावकऱ्यांना कधीच मिळत नसत. वनउपज किती घेता या प्रश्नाचं उत्तर देता येत नसे - कारण 'किती' याची काही नोंद केलेली नसते. शिवाय ते उत्पन्न दरवर्षी वेगळं मिळू शकतं, वेगळं वापरलं जाऊ शकतं. मग यावर कायदेशीर उत्तरं काढावी लागली. आणि त्यामध्ये अभ्यास - मंडळाच्या पद्धतीचा आणि कुणी वकील न करण्याचा फार फायदा झाला. वकिलीच्या दिशेनं ऑफिडेव्हिट वगैरे जास्तच गुंतागुंतीची उत्तरं मिळतात. दावे इतके जाडेमोठे होतात, की सामान्यांना अर्थच कळू नये. आम्ही लोकांच्या बाजूनं फार सोपी उत्तरे काढली - खसरा नंबर, कंपार्टमेंट नंबर, क्षेत्रफळ - माहीत नाही. मात्र वनक्षेत्राच्या पूर्व - पश्चिमेला, दक्षिण - उत्तरेला काय आहे ते आम्ही दिलं. पुढे टीप लिहिली खसरा नंबर इत्यादी सरकारकडेच असल्यानं जोडलं नाही.

आता या गोष्टी आम्ही तुमच्याकडूनच आणून तुम्हालाच द्यायची हा कसला कायदा? अर्थात हे उत्तर सुचायला कठीण होतं. दुसरा अवघड प्रश्न वनउपज किती आणता - याचं उत्तर - जितकं उपलब्ध आहे, जितकी गरज आहे तितकं असं दिलं. यावर लढायची तयारीही केली. यानंतरही त्यांनी अडवूनच ठेवलं. कायद्यात दावा किती दिवसात मंजूर करायला हवा ही मुदत दिली नव्हती. मग आम्ही सरळ संघर्षाची भूमिका घेतली. राज्यपाल हे राज्याचा मुख्य या नात्यानं आदिवासींसाठी निर्णय घेऊ शकतात. ते या भागात येणार होते. आम्ही ऑफिसला सांगितलं, ते यायच्या आत आमचा दावा मान्य तरी करा किंवा अमान्य तरी करा. अमान्य करण्यासाठी काही कारण नसल्यानं त्यांना शेवटी मान्य करावा लागला. अशा तऱ्हेनं १८०० हेक्टर वनक्षेत्रातील गौण वनउपजावर मेंढा(लेखा)ला स्वामित्व अधिकार व इतर व्यवस्थापनाचे अधिकार मिळाले. असे अधिकार प्राप्त करून घेणारं देशातील पहिलं गाव म्हणून मेंढा(लेखा)ला मान मिळाला.

गावाची पूर्ण तयारी झालेली नसतानाही इथे मी जी पालकत्वाची खंबीर भूमिका घेऊन आग्रहानं हक्काचा दावा केला ते फार बरोबर केलं.

आता इथून पुढची प्रक्रिया मात्र 'आपण आपला मार्ग शोधूया' याच पद्धतीनुसार सुरू आहे.

स्वयंप्रेरणा : यशाच्या दिशेचं पहिलं पाऊल

नंदकुमार

कायद्याचा बडगा दाखवून नव्हे तर स्वयंस्फूर्तीनं केलेलं काम यशस्वी होतं. प्रत्येक मुलाला शिक्षणाचा हक्क मिळायचा असेल तर त्याबाबतीतही हेच खरं नाही का !

आपल्या देशात एखादी गोष्ट घडत नसेल तर त्यासाठी कायदा करण्याची जोरदार मागणी होते. कायदा होत नाही, तोवर कायदा केला नाही म्हणून ती गोष्ट घडत नाही, अशी चर्चा होत राहते. एकदा कायदा केला की तो राबवला जात नाही यावर चर्चा होत राहते.

मग प्रश्न पडतो की कायदे करणारे, कायदे लवकर का करत नाहीत आणि कायदे राबवणारे, कायदे झाल्यावर ते तंतोतंत का राबवत नाहीत? मुळातच कायदा करण्याची गरज भासते, याचा अर्थ लोक ते काम करत नाहीत. कायदा केला तर ते काम करून घेण्यासाठी कायद्याचा बडगा तरी दाखवता येईल, असा विचार आमच्या डोक्यात कुठे तरी लपलेला असतो. माणसे भीतीने काम करतात का? होय, करतात. जर ती भीती खरोखर आणि काही काळापुरतीच असेल तर; आणि त्या कामात डोक्याची कमी आणि शरीराची आवश्यकता अधिक असेल तर. शिक्षणाचे काम यात बसत नाही. त्यामुळे शिक्षणहक्क कायद्याची भीती दाखवून शिक्षकांकडून ती उद्दिष्टे पूर्ण करता येतील, अशी भंक्स आयडिया कुणाच्या डोक्यात असेल तर ती चुकीची आहे.

एखाद्या शिक्षकाला एखादा विषय शिकवायला जमत नसेल तर भीती दाखवून ते जमणार नाही. एखाद्या मुलाला सायकल चालवता येत नसेल तर दोन सपाटे दिल्याने त्यास चालवणे जमणार नाही. मुलाला चॉकलेट दिल्यानेसुद्धा ते जमणार नाही. म्हणजेच लालचसुद्धा कामी येत नाही. आता विज्ञानाचे युग आले आहे. प्रत्येक गोष्टीची शहानिशा तर्काने केली जाते. 'सायकल शिकण्यासाठी चॉकलेट मिळते, शिकून झाल्यावर ते मिळणार नाही, त्यामुळे शिकण्याची प्रक्रिया लांबवावी.' किंवा 'सायकल शिकायला गेलो आणि ते जमले नाही तर सपाटे पडतात, त्यामुळे मी शिकायलाच जाणार नाही.' असे काही युक्तिवाद सायकल शिकण्याच्या विरोधात असू शकतात. परंतु तेच, सायकल शिकल्याने तुला इतर ठिकाणी लवकर पोहोचता येईल हा फायदा दाखवून दिल्यास मूल शिकेल. वयाने एवढे मोठे होऊनसुद्धा सायकल चालवता येत नाही म्हणून लोक हसतील, त्यासाठी लहान वयातच सायकल शिकून घे, या प्रकारचे युक्तिवाद कदाचित परिणामकारक ठरू शकतील. सपाटे आणि चॉकलेटचा संबंध शरीराशी अधिक आहे. त्याचा संबंध मनाशीही आहे, परंतु शरीराच्या माध्यमातून. सायकल चालवत इतर ठिकाणी पोहोचण्याचा फायदा आणि ती न शिकता मोठे झाल्यावर लोक काय म्हणतील, याचा मात्र थेट मेंदूवर (मनावर) परिणाम होतो.

याच प्रकारे शिक्षकांना प्रेरित करण्यासाठी काही शोधता येईल काय? उदाहरणार्थ - तुमच्या वर्गातील सर्व मुले खूपच छान शिकत असतील तर तुम्हाला कसे वाटेल?

मी कुपोषणासंदर्भात काम करत असतानाची गोष्ट. गोंदिया जिल्ह्यातील आमगाव येथे २५० अंगणवाडी कार्यकर्त्या, नर्सस, सुपरवाईजर्स, डॉक्टर्स जमले होते. मी एका कामासाठी हैद्राबादला दौऱ्यावर होतो. वरील बैठकीला संबोधित करण्यासाठी मला फोन आला. मोबाईलचा स्पीकर

फोन सुरू करून माईकच्याखाली ठेवण्यात आला. मी सहा मिनिटे बोललो. त्यात अंगणवाडी कार्यकर्त्यांना प्रश्न विचारला, "महाराष्ट्रात प्रत्येक अंगणवाडीमध्ये सरासरी दहा मुले कुपोषित आहेत. समजा तुमच्या अंगणवाडीतसुद्धा आजच्या घटकेला दहा मुले कुपोषित आहेत. पुढील तीन महिन्यात तुम्ही असे काही करता की एक तर तुमच्या अंगणवाडीतील कुपोषित मुलांची संख्या शून्यावर पोहोचते, किंवा ती संख्या वीसवर पोहोचली असेही घडू शकते. या दोनपैकी कोणती परिस्थिती तुम्हाला आवडेल?" जगात एकसुद्धा असा माणूस असणे शक्य नाही ज्याला दुसरी परिस्थिती आवडेल. सर्व कार्यकर्त्यांनी सांगितले की त्यांना पहिली परिस्थिती आवडेल. त्यानंतर त्यांना सांगितले की कुपोषणमुक्तीचे काम हे स्वतःला आवडते म्हणून करायचे आहे, शासन किंवा कोणी तरी वरिष्ठ किंवा नंदकुमार सांगतो म्हणून नव्हे.

पण हे साधायचे कसे, असा प्रश्न त्यांच्या मनात होता. माझ्या मते या प्रश्नाचे उत्तर देणे सोपे आहे. कुपोषणमुक्तीच्या कामामध्ये सुरुवातीस प्रत्येक कर्मचार्याला एक कुपोषित मूल निवडायला सांगितले. त्या मुलाचे कुपोषण कोणतीही बाह्य सामुग्री (अन्न-धान्य) किंवा वेळ (आईला वेळ नाही म्हणून स्वतः शिजवणे किंवा भरवणे) न देता दूर करण्यास सांगितले. अधिकांश लोकांना हे शक्य झाले. यासाठी त्यांनी आपले ज्ञान आणि संवाद - कौशल्य यांचा वापर केला. त्यांनी कुटुंबाला (आणि आईला) प्रेरित करून कुटुंबाकडे उपलब्ध असलेल्या अन्नधान्याचा वापर करून, योग्य पद्धतीने आहार तयार करायला लावून, दिवसातून योग्य तितक्या वेळा मुलाला भरवण्याची व्यवस्था केली. सोबतच स्वच्छता राखणे इत्यादी गोष्टीही कुटुंबाला शिकवल्या. यातून मुलाचे कुपोषण दूर झाले. यासाठी शासनाची किंवा वरिष्ठ अधिकाऱ्यांची मदत घ्यावी लागली नाही. हे यश त्यांचे स्वतःचे होते. त्यामुळे यशाचा आनंदही त्यांचाच होता. हा आनंद मिळवण्यासाठी आता शासकीय धोरण, वरिष्ठांची किंवा पालकांची वागणूक याचा अडसर राहिला नव्हता. सर्व प्रयत्न आता त्यांनीच करावयाचे होते. इतर मुलांबाबतीतले यश त्यांचे त्यांनीच मिळवायचे होते आणि मिळणारा आनंदसुद्धा त्यांनीच घ्यायचा होता.

एका मुलाचा प्रश्न सोडवून पाहिला आणि त्यात यश आले की बाकीच्या मुलांचे प्रश्न सोडविल्याशिवाय आपण राहूच शकत नाही. शंभर टक्के यश मिळवता यावे यासाठी प्रयत्न करणे हा मानवी स्वभाव आहे. शिक्षणक्षेत्रामध्ये असेपर्यंत 'एका मुलापासून सुरुवात करण्याचा' हा विचार मला सुचला नव्हता. पण कुपोषणमुक्तीच्या या कामातून तो मिळाला.

शिक्षणक्षेत्रात काम करणाऱ्या प्रत्येक शिक्षकास यशाचा आनंद चाखण्यासाठी वरीलप्रमाणे काही तरी करणे शक्य आहे असे मला वाटते. मला कधी संधी मिळाली तर मीसुद्धा त्याचा वापर करीन.

लेखक शिक्षणतज्ज्ञ असून प्रशासकीय सेवेत अधिकारी आहेत.

nand41@yahoo.com

गुणवत्तापूर्ण शिक्षणासाठी मूल्यमापन

डॉ. विवेक माँटेरो

गुणवत्तापूर्ण शिक्षणासाठी मूल्यमापन करणं, तेही सर्वकष आणि सातत्यपूर्ण असणं आवश्यक आहे. पण केवळ विद्यार्थ्यांचं मूल्यमापन करून पुरणार नाही. तर शिक्षण - व्यवस्थेतील प्रत्येक घटकाचं मूल्यमापन होण्याची आवश्यकता आहे.

शिक्षणहक्क कायद्यामुळे शैक्षणिक गुणवत्ता हा विषय आता ऐरणीवर आला आहे. 'देशातल्या प्रत्येक मुलाला शिक्षण मिळण्याचा, केवळ शाळेत भरती होण्याचा नाही तर गुणवत्तापूर्ण शिक्षण पूर्ण करण्याचा हक्क कायद्यानं प्राप्त झाला आहे. गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाची एक खणखणीत व्याख्या कायद्यामध्ये दिलेली आहे. 'केवळ संधीची समानता म्हणजे गुणवत्तापूर्ण शिक्षण नाही. समान संधी किंवा मुलींना मुलांइतकीच संधी अशी केवळ सारखेपणानं वागण्याची औपचारिक पद्धत प्रत्येकाच्या शिकण्यासाठी पुरी पडत नाही. परिस्थितीमधील विविधता, फरक आणि त्यामुळे मुलांच्या वाट्याला येणारी वंचना लक्षात घेऊन, निष्पत्तीच्या (आऊटकम) समानतेपर्यंत मुलांना नेणं, म्हणजे गुणवत्तापूर्ण शिक्षण !' कायद्याला अपेक्षित असणारी 'निष्पत्ती' म्हणजे मुलांचे शाळेच्या परीक्षेतले गुण नव्हेत, तर स्वतंत्र आणि समान नागरिक म्हणून सक्षमतेनं जगण्याची ताकद मुलांमध्ये येणं, ही आहे.

ही व्याख्या म्हणजे गुणवत्तेचा सर्वोच्च मापदंड आहे. तिच्या खोलात जाऊन शिक्षणात गुणवत्ता कुठे आणि कशी आणायची आहे याचा विचार करावा लागणार आहे. उदाहरणार्थ, शाळेत शिकवल्या जाणाऱ्या भाषा, विज्ञान, गणित यासारख्या प्रत्येक विषयाबाबत गुणवत्ता म्हणजे काय? शाळा गुणवत्तापूर्ण असणं म्हणजे काय? यासारख्या प्रश्नांची उत्तरं शोधावी लागणार आहेत.

कायद्यामुळे प्रत्येक शाळेला सुधारणा करत 'गुणवत्तापूर्ण' बनवावं लागेल, हे तर आता स्पष्ट झालं आहे. पण हे शक्य आहे का? महाराष्ट्रातल्या ६८,००० प्राथमिक शाळांमध्ये गुणवत्ता साधणं शक्य आहे का? गुणवत्तेचं असं सार्वत्रिकीकरण इतक्या मोठ्या प्रमाणात आजवर कुठेच घडलेलं नाही, पण आता शिक्षणहक्क कायदानुसार ते करणं शासनाला अनिवार्य आहे.

गुणवत्ता कार्यक्रम

औद्योगिक क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर गुणवत्तेचे कार्यक्रम घेऊन ते यशस्वी करून दाखवणाऱ्यांमध्ये एडवर्ड डेमिंग आणि जोसेफ जुरान यांची नावं घेतली जातात.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर जपानमधल्या उत्पादक क्षेत्रात गुणवत्ता उच्चस्तरावर नेण्यात डेमिंग आणि जुरान यांच्या कार्यक्रमांचा मोठा वाटा आहे. जपानच्या या अनुभवातून कितीतरी गोष्टी आपल्याला शिकण्यासारख्या आहेत.

संपूर्ण कामाचा तपशीलवार आराखडा तयार करणे, प्रत्येक टप्प्यावर झालेल्या कामाची तपासणी करणे, तपासणीनुसार सतत सुधारणा करत राहणे आणि या कार्यक्रमासाठी संख्याशास्त्रीय पद्धतींचा शास्त्रशुद्ध उपयोग करणे ही डेमिंगच्या कार्यपद्धतीची वैशिष्ट्यं आहेत. हीच पद्धती शिक्षणक्षेत्रालाही लागू होऊ शकेल.

अर्थात उत्पादनक्षेत्र आणि शिक्षणक्षेत्र यामध्ये एक महत्त्वाचा आणि मूलभूत फरक आहे. 'तयार होणाऱ्या उत्पादनातला (product) फरक (variation) कमीत कमी ठेवणं, किंबहुना फरकांमधलं अंतर नष्ट करत जाणं' हे औद्योगिक क्षेत्रातल्या गुणवत्तेसाठी आवश्यक असतं. याउलट, शिक्षणक्षेत्रात वैविध्य नुसतं स्वीकारलं जात नाही, तर त्याचं स्वागतच करायचं असतं ! प्रत्येक मुलाचं वैशिष्ट्य, आवडी - निवडी आणि क्षमता लक्षात घेऊन, त्यांना पुरेसा वाव देऊन त्या फुलवायच्या असतात. थोडक्यात सांगायचं तर शिक्षणात वैविध्यांमधलं अंतर मिटवलं न जाता, त्याचा आदरपूर्वक स्वीकार करून त्यांची जोपासना करायची असते.

गुणवत्ता आणि मूल्यमापन

गुणवत्तेचं सार्वत्रिकीकरण हे काम काही थोड्या - थोडक्या लोकांचं नाही ! त्यासाठी शिक्षणातल्या सहभागी घटकांसोबत नियोजनबद्ध सातत्यपूर्ण सुधारणेचे कार्यक्रम घ्यायला हवेत. प्रत्येक 'सुधारणा' ही मोजता - तपासता यायला हवी. आपण कुठे आहोत, कोणत्या दिशेनं चाललोय, आपला विकास होतोय का, हे आपल्याला त्यातून समजायला हवं. त्यासाठी विश्वसनीय मूल्यमापन आवश्यक आहे. गुणवत्ता आणि मूल्यमापन यांचं घनिष्ठ नातं आहे. त्यामुळेच सातत्यपूर्ण सुधारणेच्या कार्यक्रमासाठी सातत्यपूर्ण मूल्यमापनाची गरज आहे.

अर्थात तुकड्या - तुकड्यानं केलेल्या प्रयत्नातून अपेक्षित गुणवत्ता साध्य होणार नाही. त्यासाठी एका सर्वकष कार्यक्रमाची गरज आहे. आणि त्यासाठीचं मूल्यमापन हे व्यवस्थेच्या सर्व बाजूंचा विचार करणारं - 'सर्वकष' असायला हवं.

म्हणूनच 'सातत्यपूर्ण सर्वकष मूल्यमापन' हे केवळ मुलांसाठी नाही तर शिक्षणव्यवस्थेतल्या सर्व घटकांसाठी, उदाहरणार्थ अभ्यासक्रम, पाठ्यपुस्तकं, त्याचप्रमाणे सर्व पातळ्यांवरच्या सर्वांसाठी गरजेचं आहे. यात शाळेतले सर्व शिक्षक, मुख्याध्यापक तसंच शिक्षणक्षेत्राशी संबंधित सर्व अधिकारी, प्रशासक आणि मंत्री यांचाही समावेश असायला हवा

आहे. मुलांच्या बाबतीत, 'ती किती शिकली' या निकषावर त्यांचं मूल्यमापन व्हायला हवं.

सार्वत्रिकीकरणासाठी मूल्यमापन

स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय शिक्षणात सार्वत्रिकीकरणासाठी मूल्यमापन हीही सर्वात दुर्लक्षित राहिलेली बाब आहे. NCERT सारख्या संस्थांनी याबाबतीत प्रयत्न केलेले असले तरी ते सर्वसमावेशक आणि पुरेसे नाहीत. कारण त्यात फक्त विद्यार्थ्यांचं मूल्यमापन करण्याच्या पद्धती विकसित केलेल्या आहेत. राज्यपातळीवरही ह्या मुद्याकडे बघितलं गेलेलं नाही. वर्ग, शाळा, समूह, तालुका, जिल्हा, विभाग आणि राज्य इत्यादींचं मूल्यमापन करण्यासाठी आज कोणतंही प्रमाणित साधन किंवा पद्धत उपलब्ध / अस्तित्वात नाही. अभ्यासक्रम, पाठ्यपुस्तकं, प्रशिक्षण, शिक्षणव्यवस्था आणि 'मूल्यमापनाचं' मूल्यमापन करण्यासाठीही कोणतीच व्यवस्था नाही.

आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील अभ्यासानुसारही फक्त विद्यार्थीनिहाय किंवा फार तर वर्गनिहाय मूल्यमापनाच्या पद्धती दिसून येतात. शिक्षणहक्क कायद्यानुसार गुणवत्तेचं सार्वत्रिकीकरण बंधनकारक असूनही याबाबत कोणताही अहवाल अथवा अभ्यास झाल्याचं आढळलेलं नाही. ह्या मोठ्या त्रुटीची आज दखल घ्यायलाच हवी आहे. शिक्षणहक्क कायद्यासाठी आवश्यक असणारी विविध पातळ्यांवरची मूल्यमापनाची साधने विकसित करण्यासाठी नवी भूमी खणण्याची आजघडीला वेळ आली आहे !

मूल्यमापन आणि प्रेरणा

औद्योगिक क्षेत्र आणि शिक्षणक्षेत्रात अजून एक कळीचा फरक आहे. उद्योगधंद्यांमध्ये यंत्रांद्वारे उत्पादन होतं, तर शिक्षण हे माणसांनी माणसांसाठी केलेलं असतं. एखादी गोष्ट चुकली, बिघाड झाला तरी यंत्रं उदास होत नाहीत. पण हरल्यानंतर, अपयशी ठरल्यानंतर माणसं मात्र खचतात. सध्याची मूल्यमापन पद्धती चुका काढण्यात, कमतरता दाखवण्यात वाकबगार आहे. ती बदलून, ज्यांच्यासाठी हे सगळं चाललं आहे, त्या मुलांची, शिक्षकांची आणि व्यवस्थापकांची प्रेरणा तेवत ठेवणारी मूल्यमापन पद्धती विकसित व्हायला हवी आहे. गुणवत्तापूर्ण शिक्षणासाठी अशी प्रेरणा देणारी, मुलांना सक्षम करणारी यंत्रणा उभी करणं, ही आजच्या काळाची गरज आहे.

शिकणं आणि मूल्यमापन

शिकणं आणि मूल्यमापन हे एकात एक गुंतलेलं आहे. शिकणाऱ्या प्रत्येक माणसाला आपण शिकतोय / करतोय ते बरोबर आहे की नाही, हे जाणून घ्यायची इच्छा असते. आपल्या शिकण्याची खात्रीच त्याला मूल्यमापनातून मिळत असते. मूल्यमापन आणि प्रेरणा यांचा मेळ घालण्यासाठी आपल्याला गुणवत्ता - बांधणी हीच एका शिक्षण प्रक्रियेच्या रूपात पहावी लागेल. तीही फक्त मूल - शिक्षक - वर्ग याच पातळ्यांवर नव्हे, तर व्यवस्थेतील सर्वच पातळ्यांवर ! गुणवत्तेची ही मोहीम म्हणजे वरपासून खालपर्यंत एक शिक्षण प्रक्रियाच असायला हवी. शाळा ह्या शिक्षणप्रणाली आहेतच, तसेच समूह, तालुका, जिल्हा, विभाग, राज्य ह्या सुद्धा शिक्षणप्रणाली (learning organizations)

व्हायला हव्यात. गुणवत्ता मोहिमेचा गाभा असलेली 'सतत सुधारणा' याकडे सुद्धा एक शिकण्याची प्रक्रिया म्हणून पहायला हवं. स्वयंमूल्यमापन हा या प्रक्रियेचा पाया आहे. म्हणूनच सर्व पातळ्यांवर होणाऱ्या कामासाठी स्वयंमूल्यमापनाची साधने विकसित करायला हवी आहेत.

सकारात्मक मूल्यमापन

अभ्यासक्रमावर आधारलेलं मुलांचं शिकणं असो की शिक्षक - व्यवस्थापकांच्या सक्षमीकरणाचे प्रयत्न असोत, शाळेचं व्यवस्थापन असो की 'ब्लॉक - प्रोग्रॅम' असो, प्रत्येक ठिकाणी ज्ञानात भर पडत असते, समजूत वाढत असते आणि काहीतरी 'मिळत राहतं'. ही मिळकतच त्या प्रक्रियेच्या यशाची खूण आहे. मूल्यमापन प्रक्रियेनं हे 'यश' मोजलं पाहिजे, त्याचं दृढीकरण केलं पाहिजे. शिकण्या-शिकविण्याच्या उत्तमोत्तम पद्धतींची पारख करणं हे सकारात्मक मूल्यमापनाचं लक्षण आहे. निवडलेल्या उत्तम पद्धतींचा प्रसार करून त्यांचं सार्वत्रिकीकरण करत राहणं, हा सातत्यशील सुधारणेचा पाया आहे. शिकण्याच्या प्रक्रियेत प्रत्येकजणच 'विद्यार्थी' असतो, मग ते मूल किंवा शिक्षक असो, अधिकारी किंवा प्रशासक असो ! मूल्यमापनाच्या पद्धतींच्या रचनेत हा 'विद्यार्थी' काय शिकला, ते मोजलं पाहिजे.

त्याला काय येत नाही, तो काय शिकला नाही, ह्यासाठी मूल्यमापन असू नये.

स्वयंमूल्यमापनाचं साधन

शिकल्यानंतर मूल्यमापन करणं हे वर सांगितलेल्या 'शिकण्याच्या प्रक्रियेत' अध्याहत आहे. दुसऱ्या कुणी आपल्या कामाचं मूल्यमापन करण्यापूर्वी स्वतःच स्वतःचं मूल्यमापन करणं ह्या सवयीमुळे शिकणं - करणं - स्वयंमूल्यमापन - सुधारणा आणि त्यानंतरच बाह्य मूल्यमापन अशी शिकण्याची साखळी तयार होते.

शाळेत शिकवल्या जाणाऱ्या प्रत्येक विषयाच्या संदर्भात अशी स्वयंमूल्यमापनाची साधने तयार होणं गरजेचं आहे. ही साधने (उदाहरणार्थ, सरावपुस्तिका, प्रश्नावल्या, इत्यादी) मुलांनी वर्गात शिकताना स्वतःच वापरायला हवीत. अशीच साधने मुलांच्या, गटाच्या किंवा वर्गाच्या मूल्यमापनासाठी तयार करणं शक्य आहे.

प्रत्येक मूल्यमापनाचं विशिष्ट उद्दिष्ट / ध्येय असायला हवं. अभ्यासक्रम, पाठ्यक्रमातील उद्दिष्टांशी सुसंगत असं हे मूल्यमापन असायला हवं.

शिक्षणहक्क कायदानं आता आपल्याला बहुविध पातळ्यांवरच्या मूल्यमापनाविषयी विचार करायला भाग पाडलं आहे. सर्व प्रक्रियांच्या आणि सर्व निष्पत्तींच्या मूल्यमापनाचा विचार करावा लागणार आहे. त्यात ठळक तीन पातळ्या आहेत, सूक्ष्म पातळीवरचं, स्थूल पातळीवरचं आणि संपूर्ण व्यवस्थेचं मूल्यमापन.

शिक्षणहक्क कायद्याच्या महाराष्ट्राच्या नियमातील कलम ११, १३ आणि २२ नुसार सर्व स्तरांवरच्या कामकाजाचं मूल्यमापन करणं बंधनकारक आहे. पैकी ADEPTS हे साधन, शाळांच्या विकासासाठी तयार करण्यात

आलं आहे. याच साधनामध्ये शैक्षणिक गुणवत्तेच्या मुद्यांची भर घातली जायला हवी आहे. त्याचबरोबर शिक्षक, शाळा - व्यवस्थापन समिती आणि विविध स्तरांवरील अधिकारी यांसाठी अशा पद्धतीची ADEPTS विकसित करायला हवी आहेत.

सर्वांचा सहभाग आवश्यक

शिक्षण - प्रक्रियेत सहभागी असणाऱ्या प्रत्येकाचं क्षणोक्षणी काहीतरी 'शिकणं' चालू असतं. त्यामुळेच स्वयंमूल्यमापनाची साधनं तयार करताना प्रत्येकाला सहभागी करून घ्यायला हवं. 'काय शिकायचं', त्यातून 'काय साधायचं', 'काय तपासायचं' हे ठरवतानाही प्रत्येकाचा सहभाग हवाच ! ही प्रक्रिया पारदर्शक असायला हवी. प्रयोगशील

शिक्षणकर्मींच्या सक्रिय योगदानानं ही साधनं विकसित व्हावीत. साधनं तयार झाल्यावर ती जनतेपुढे मांडून त्यावर टीका - टिप्पणी / प्रतिसाद मागवावेत. यासाठी इंटरनेटसारख्या माध्यमांचीही मदत घ्यावी. बांधिलकी मानणाऱ्या शिक्षणकर्मींनी शिकणाऱ्यांच्या सहभागानं तयार केलेली अशी उच्च दर्जाची स्वयंमूल्यमापनाची साधनं सर्वांना मोफत उपलब्ध करून द्यायला हवीत. असं केल्यास प्रत्येकाला गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळण्याच्या प्रक्रियेस जोरदार चालना मिळेल आणि ही प्रक्रिया कोणीही रोखू शकणार नाही.

डॉ. विवेक माँटेरो, जनविज्ञान आणि
जनगणित चळवळीतले कार्यकर्ते व नवनिर्मितीचे संस्थापक आहेत.
vivekmonteiro@yahoo.com

ADEPTS (Advancement of Educational Performance Teachers Support) म्हणजेच 'माझी समृद्ध शाळा' हे महाराष्ट्र राज्य शासननिर्मित शाळांसाठीचे स्वयंमूल्यमापनाचे साधन आहे. यामध्ये शाळेतील पायाभूत सुविधा, मुलांचा विकास, इत्यादी स्वरूपाच्या जवळपास चाळीस घटकांचा विचार केलेला आहे. प्रत्येक घटकासंदर्भात 'आपण कुठे आहोत' याची चाचणी शाळेत स्वतःच घ्यावी आणि शाळा पुढच्या स्तरावर नेण्यासाठी प्रयत्न करावेत. अशी शासनाची अपेक्षा आहे. त्यातील काही घटक नमुन्यादाखल इथे देत आहोत.			
विकासाचे घटक	मूल्यमापन - निकष		
	स्तर १	स्तर २	स्तर ३
ग्रंथालय	- ग्रंथालयात विद्यार्थ्यांसाठी प्रतिविद्यार्थी किमान पाच पुस्तके उपलब्ध आहेत. त्यांचा नियमित वापर होतो. - शिक्षकांसाठी संदर्भग्रंथ व अवांतर वाचनासाठी पुस्तके उपलब्ध असून देवघेव रजिस्टर अद्ययावत ठेवले आहे.	ग्रंथालयात वर्तमानपत्रे, वयानुरूप नियतकालिके, मासिके तसेच ज्ञानकोश, शब्दकोश, विश्वकोश इत्यादी पुस्तके उपलब्ध केली आहेत.	नवीन व निवडक पुस्तकांच्या परिचयासाठी प्रदर्शनाची व्यवस्था आहे. उदाहरणार्थ, पेपर स्टॅंड, रॅक / दोरीवरील मांडणी इत्यादी.
अनुसूचित जाती / जमातीतील मुलांचे शिक्षण	- अनुसूचित जाती / जमाती प्रवर्गातील सर्व मुलामुलींना त्यांच्यासाठी असलेल्या शासकीय योजनांचा लाभ वेळेत दिला जात आहे. त्याची नोंद ठेवली जात आहे. - मुख्याध्यापक व शिक्षक शालेय वेळेत नियमित उपस्थित राहत आहेत व कामकाज करत आहेत.	सर्व शालेय कामकाजामध्ये तसेच अभ्यासविषयक उपक्रम व सहशालेय उपक्रमात अनुसूचित जाती / जमाती प्रवर्गातील सर्व मुलामुलींचा समान सहभाग घेतला जात आहे. तसेच त्यांच्याकडे असलेल्या वैशिष्ट्य - पूर्ण कौशल्यांची दखल घेऊन अशा उपक्रमांचे आयोजन केले जात आहे.	शिक्षक विद्यार्थ्यांशी त्यांच्या बोली भाषेतून संवाद साधून विद्यार्थ्यांना प्रमाणभाषेकडे टप्प्याटप्प्याने वळविण्यासाठी प्रयत्न करत आहेत. त्यासाठी उपलब्ध करून देण्यात आलेल्या किंवा स्वतः तयार केलेल्या साहित्याचा वापर करत आहेत.
शिक्षक व्यक्तिमत्त्व विकास	शिक्षक विविध स्तरांवरील शिक्षक प्रशिक्षणामध्ये तज्ज्ञ मार्गदर्शक / शैक्षणिक कार्यशाळा / परिसंवाद / चर्चासत्रे / प्रदर्शने / विविध स्पर्धा इत्यादीमध्ये सक्रिय सहभाग घेत आहे.	- शिक्षकांचा पोशाख नीटनेटका असून स्वतः प्रसन्न राहून सर्वांशी प्रेमाने वागत आहे. त्याचप्रमाणे वर्गातील वातावरण प्रसन्न व आनंदी ठेवत आहे. - शिक्षक नवोपक्रम / कृतिसंशोधन / शोधनिबंध लेखन करत आहेत.	- शिक्षक शारीरिक व मानसिकदृष्ट्या तंदुरुस्त राहण्यासाठी नियमित व्यायाम / योगासने / प्राणायाम / ध्यान करत आहेत. - शिक्षकाने स्वतःची शैक्षणिक व व्यावसायिक अर्हता वाढविली आहे. / व्यवसायाशी पूरक इतर कौशल्ये प्राप्त करण्यासाठी प्रमाणित अभ्यासक्रम, विशेष गरजा असणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी असणारा अभ्यासक्रम पूर्ण करून प्रमाणपत्र प्राप्त केले आहे.

या शाळा तपासनिर्सांची श्रेणी कंची... ?

गजानन देशमुख

शाळा समृद्ध होण्यासाठी भौतिक सोयी हव्यात, नियमानुसार काम व्हायला हवे, यात वाद नाही. पण या मुद्यांवर जेव्हा स्पर्धा लावली जाते, रकाने भरणे हा त्याचा उद्देश होतो, तेव्हा काय होतं... त्याचा हा नमुना.

सर्व मुलांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळावं, सर्व विद्यार्थ्यांना शंभर टक्के क्षमता प्राप्त व्हाव्यात, यासाठी प्राथमिक शिक्षणक्षेत्रात वर्षानुवर्ष विविध प्रयोग सुरू आहेत. ग्रामीण भागातील जिल्हा परिषदांच्या शाळा व तेथील मुलं गेल्या काही वर्षांत प्रयोगासाठी वापरल्या जात आहेत. नवीन शैक्षणिक धोरण व शिक्षणहक्क कायदानुसार सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाचा आग्रह धरला गेला आहे. प्रत्येक मुलाच्या क्षमतानिहाय, विषयनिहाय नोंदी, त्यावरील उपचार आणि पुढे त्या-त्या वर्गाच्या क्षमता प्राप्त करणं महत्वाचं ठरत आहे. परंतु याचा अर्थ पहिली ते आठवीपर्यंत परीक्षाच नाहीत असा लावला गेला आणि मुलांप्रमाणेच काही शिक्षकांनासुद्धा हायसं वाटलं. पालकांचा मात्र या पद्धतीला प्रचंड विरोध असून 'परीक्षेशिवाय शिक्षण असूच शकत नाही' इतकं टोकाचं त्यांचं म्हणणं आहे. 'असर'च्या अहवालानुसार २०१०-११ पासून सातत्यानं मुलांच्या गुणवत्तेत घसरण झाल्याचं स्पष्ट झाल्यानं पालकांच्या मतांचाही आदर केला गेला पाहिजे. पण माझ्या मते शिक्षणातील 'अवकाश' हा जसा शिकण्यासाठी मुलांना गरजेचा आहे, तसाच तो या प्रक्रियेसाठी देणं गरजेचं आहे. अनेक वर्षांपासूनची अंगवळणी पडलेली परीक्षापद्धती बाजूला सारून सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापन करणं तितकंसं सोपं नाही. त्यासाठी काही काळ निश्चितच जावा लागणार आहे.

'असर'च्या अहवालावर माध्यमांनी चर्चा घडवून आणली आणि समाजमन ढवळून निघालं. शिक्षण - विभागावर ताशेरे ओढले गेले आणि मग सर्व शाळांची तपासणी करणार असल्याचं ग्रामविकास खात्यानं जाहीर केलं. मुख्याध्यापकांनी आपल्या शाळेचं स्वयंमूल्यमापन करावं. यासाठी तालुका, जिल्हा या स्तरांवर पारितोषिक योजना जाहीर केल्या गेल्या. खरं तर 'स्वयंमूल्यमापनाचं साधन' म्हणजे शाळेची आणि मुलांची गुणवत्ता तपासण्याचं एक स्वयंनिर्धारण आहे. मुख्याध्यापकांनी आपण नेमके कशात मागं आहोत, याचा शोध घेऊन सुधारणा घडवून आणणं आणि आपली शाळा प्रगतीपथावर नेणं त्यात अपेक्षित आहे.

ठरल्यानुसार मुख्याध्यापकांनी जसं असेल तसं शाळेचं मूल्यमापन केलं. मग काही ठिकाणी अधिकारी आणि पदाधिकारी यांनीही त्याची तपासणी केली. वर्षानुवर्ष ग्रामस्वच्छता अभियानाच्या तपासणीत मुरलेल्या काही अधिकाऱ्यांना 'रेकॉर्ड' महत्वाचा वाटला. शाळेतील बहरलेल्या पानाफुलांपेक्षा त्यांना पर्यावरणाच्या नोंदी आवश्यक वाटल्या. बक्षीस वाटपासाठी कागदपत्रांना महत्त्व देणारे हे अधिकारी मुलांच्या आणि शाळेच्या जिवंतपणाला कसलं गुणदान करणार, हा शिक्षणव्यवस्थेपुढचा खरा प्रश्न आहे.

शाळा - स्वयंमूल्यमापनाच्या तपासणीसाठी काही ठिकाणी पंचायत समिती पातळीवरील अधिकारी आणि पदाधिकारी यांचं पथक (जास्त गुण मिळवणाऱ्या पहिल्या तीन - चार शाळांत) गेलं आणि त्यांनी मुद्दानिहाय तपासणी केली. 'रेकॉर्ड' नाही म्हणून गुणही कमी केले. मुख्याध्यापक, शिक्षक-विद्यार्थ्यांची उलटतपासणी केली. तपासणी अधिकाऱ्यांचा आविर्भाव असा होता की, 'तुम्ही इतके चांगले कसे काय !' ज्या शाळा स्वयंमूल्यमापनात पिछाडीवर असतील त्यांना पुढे आणण्यासाठी कोणतेही प्रयत्न न करता, ज्या शाळा चांगल्या असतील, स्वयंमूल्यमापनात अव्वल असतील तेथील मुख्याध्यापकांना व शिक्षकांना वेगळ्या पद्धतीनं अपमानित केलं गेलं. पूर्वाभूत असलेल्या अनेक मुख्याध्यापकांनी स्वतःच गुण कमी करून मध्यम मार्ग निवडला. शिक्षणावर प्रेम करणारी, चांगल्याला चांगलं म्हणून पाठीवर थाप देणारी यंत्रणाच हल्ली दुर्मीळ होत चाललीय, असं वाटून गेलं.

परवा एका शाळेत पाच - सात जणांचं पथक धडकलं. गटशिक्षणाधिकारी वर्गात आल्यावर मुलांनी त्यांचं उभं राहून स्वागत केलं आणि खाली बसून ती कामात मग्न झाली. थोड्या वेळानं वर्गात आलेल्या उपसभापतींचं मात्र विद्यार्थ्यांनी स्वागत केलं नाही. त्यामुळे मूल्यांकनाचा विषय बाजूलाच राहून उपसभापतींनी मुख्याध्यापकाला दोन - तीन वेळा त्या मुद्यावरून हटकलं. शेवटी मुख्याध्यापकाला सांगावं लागलं की, नवीन शिक्षणप्रक्रियेत या गोष्टी कालबाह्य झाल्या असून विद्यार्थी त्यांच्या कार्यात मग्न असतील तर स्वागताच्या औपचारिकतेची गरज नाही. दोनशे गुणांच्या तपासणीसाठी शिक्षकांना विद्यार्थ्यांपुढे पावणेदोन तास उभं करून प्रश्नांचा भडिमार करणाऱ्या, टोमणे मारणाऱ्या, साधं 'बसा' म्हणण्याचं सौजन्य न दाखविणाऱ्या या अधिकारी मंडळींचं मुलांच्या 'मॅनर्स'बद्दल बोलणं अनाकलनीय असंच होतं.

काही आकसापोटी गुण कमी करण्यात, चुका शोधण्यातच 'इंटेरेस्ट' असणाऱ्या अधिकाऱ्यांचं शिक्षणप्रेम तपासणीच्या काही मुद्यांवरून आपल्या लक्षात येईलच. विशेष म्हणजे दोन शिक्षक, चार विद्यार्थी असणाऱ्या शाळेची तपासणी पावणेदोन तास, तर पहिली ते सातवीचे वर्ग व दीडशे विद्यार्थी आणि आठ शिक्षक असणाऱ्या शाळा तीस मिनिटात तपासल्या गेल्या, यावरून हेतूची स्पष्टता लक्षात येते. एखाद्या चांगल्या कार्यक्रमाचं फलित खरं तर क्षेत्रीय अधिकाऱ्यावर अवलंबून असतं, परंतु त्यांचे स्वतःचेच संबोध स्पष्ट नसतील तर चांगल्या उपक्रमाचं वाटोळं झाल्याशिवाय राहत नाही. स्वयंमूल्यांकनातील काही प्रश्नांच्या तपासणीचा नमुना अहवालच मी आपल्यापुढे मांडतो आहे.

(ग.शि.अ. - गटशिक्षण अधिकारी; मुख्या. - मुख्याध्यापक)

ग.शि.अ. : शाळेच्या इमारतीस संरक्षण भिंत /तारेचे कंपाउंड आहे का?

मुख्या. : नाही, कर्दळीच्या झाडांचं कंपाउंड आहे.

ग.शि.अ. : तार आहे काय? नाही ना? गुण कमी करा. इनडोअर खेळासाठी साहित्य उपलब्ध आहे काय?

मुख्या. : होय सर, बॅडमिंटन आहे, पोरांच्या स्टडी टेबलवरील सापशिडी, चौसर आहे आणि हे टेबल आम्ही विकत घेतलं सर.

ग.शि.अ. : ते जाऊ द्या, चेस, कॅरम आहे काय? नाही ना? गुण कमी करा. सांस्कृतिक कार्यक्रमासाठी हॉल/व्यासपीठ उपलब्ध आहे काय?

मुख्या. : होय सर. व्हरांड्यातील अर्धा भाग आम्ही व्यासपीठ म्हणून वापरतो.

ग.शि.अ. : नाही, स्पेशल स्टेज आहे काय? मायनस करा. शाळेत पिण्याच्या स्वच्छ व निर्जंतुक पाण्याची व्यवस्था आहे काय?

मुख्या. : होय सर.

ग.शि.अ. : पाण्यात काय टाकता?

मुख्या. : ग्रामपंचायतीच्या कार्यालयातून ब्लिचिंग पावडर आणून टाकतो.

ग.शि.अ. : क्लोरीन टाकता काय? टाकत असाल तर बिल दाखवा. शाळेचे वॉटर फिल्टर कुठे आहे?

मुख्या. : सर, आपणाकडून फुटकेच फिल्टर मिळाले. ते तसेच पडून आहेत.

ग.शि.अ. : ठीक आहे, दोन गुण कमी करा. माता पालक संघ, शिक्षक-पालक संघाच्या दरमहा सभा घेऊन इतिवृत्त ठेवता काय?

मुख्या. : सर, शाळा-व्यवस्थापन-समितीत शाळेतील सर्व विद्यार्थ्यांचे आई आणि वडील दोघांही असल्यानं वेगळं इतिवृत्त लिहित नाही. सगळी चर्चा होतेच.

ग.शि.अ. : नाही - वेगळे रजिस्टर हवंच - गुण कमी. दैनंदिन अध्ययन, अध्यापनात स्थानिक तज्ज्ञ व्यक्तींचा सहभाग घेता काय?

मुख्या. : होय सर, गावातील एम. एस्सी. झालेला मुलगा शिकवतो अधूनमधून.

ग.शि.अ. : काय शिकवलं? नोंदी आहेत काय?

मुख्या. : नाही सर.

ग.शि.अ. : मायनस. शिक्षक रजेवर असताना अध्यापनासाठी पालकांचा सहभाग घेता काय?

मुख्या. : होय सर.

ग.शि.अ. : परंतु तुम्ही दोघांही एकाच दिवशी कधी सुट्टीवर असता काय?

मुख्या. : नाही सर.

ग.शि.अ. : मग कशाला पालक येतील? गुण कमी करा. विशेष गरजा असलेल्या मुलांना गरजेनुसार तज्ज्ञ व्यक्तींमार्फत संदर्भ-सेवा पुरविली आहे काय?

मुख्या. : नाही सर, विशेष गरजा असणारी मुलं च नाहीत.

ग.शि.अ. : मग गुण कसा काय घेतला? मायनस करा.

विशेष गरजा असणाऱ्या मुलांना सहभागी होता येईल अशा अभ्यास-विषयक व सहशालेय उपक्रमांचं आयोजन केलं जातं काय?

मुख्या. : अशी मुलं च नाहीत तर कशाचे उपक्रम?

ग.शि.अ. : मग गुण कसा काय घेतला? कमी करा. शाळाबाह्य मुलं निश्चित करून वयानुरूप प्रवेश दिला आहे काय? त्यांच्या शिक्षणाचं नियोजन केलं आहे काय?

मुख्या. : सर शाळाबाह्य मुलं च नाहीत.

ग.शि.अ. : मग गुण कसा काय घेतला? कमी करा. शिक्षकांनी सर्व विद्यार्थ्यांच्या कौटुंबिक, आर्थिक व सामाजिक माहितीची नोंद ठेवली आहे का? त्या आधारे उपस्थिती वाढविण्यासाठी प्रयत्न केला जात आहे काय?

मुख्या. : होय सर, दररोज उपस्थिती शंभर टक्के असते. त्यांच्या घरची सगळी स्थिती मला पाठ आहे.

ग.शि.अ. : पण नोंदी कुठे आहेत?

दुसरे साहेब : रेकॉर्डला महत्त्व आहे. ही स्पर्धा आहे - गुण कमी करा.

ग.शि.अ. : गैरहजर विद्यार्थ्यांच्या पालक भेटी घेऊन उपस्थितीसाठी प्रयत्न करत आहात काय? गैरहजर कोणीच राहत नाही? मग या मुद्याला गुण घेतला कसा? कमी करा. (गुण घेण्यासाठी प्रथम विद्यार्थी गैरहजर असणं महत्त्वाचं आहे.) सहकारी शिक्षकांच्या अध्यापनाचं नियमित लॉगबुक भरता काय?

मुख्या. : एकच शिक्षक असल्यामुळे आमची अध्यापनावर सतत चर्चा सुरूच असते.

ग.शि.अ. : पण लॉगबुक नाही ना - मायनस करा. कब बुलबुल / स्काऊट गाईड पथकांची नोंदणी करून उपक्रम घेता काय?

मुख्या. : सर, विद्यार्थी कमी आहेत त्यामुळे पथक होत नाही.

ग.शि.अ. : एक गुण कमी. मीना-राजू मंचची अंमलबजावणी होते काय?

मुख्या. : सर ते इयत्ता पाचवी ते सातवीसाठी आहे.

ग.शि.अ. : म्हणजे तुमच्या शाळेत नाही ना, गुण का घेतला?

(या परिपत्रकात स्पष्टपणे असं म्हटलं आहे की, जी बाब सद्यस्थितीत शाळेला लागू नसेल तिथे पूर्ण गुण घ्यावा. परंतु तरीही मीना-राजू मंच, कब बुलबुल, स्थलांतर, शाळाबाह्य विद्यार्थी, विशेष गरजा असणारी मुलं, प्रज्ञा शोध परीक्षा या बाबी लागू नसतानाही हेतुपुरस्सर गुण कमी करून या शिक्षण विभागाच्या अधिकाऱ्यांनी पराक्रम केला.)

मला या ठिकाणी एका जुन्याच विनोदाची आठवण होते. एकदा

म्हणे मंत्रालयातून जी.आर. निघाला की, मंदिरात येताना भाविकांनी पादत्राणं मंदिराबाहेर काढूनच आत जावं. मंदिरापुढील चौकीदार रोज जी.आर.ची अंमलबजावणी होते की नाही पाहायचा. एक दिवस एक भाविक अनवाणीच आला. चौकीदारानं त्याला हटकलं, म्हणाला, “तुम्ही जी.आर. वाचला नाही काय? मंदिरात जाण्यापूर्वी चपला बाहेर काढूनच आत जावं.” भाविक म्हणाला, “होय, म्हणून तर मी अनवाणी आलो.” चौकीदार म्हणाला, “नाही चालणार, प्रथम घरी परत जा, चप्पल घालून या. मंदिराबाहेर काढा, मगच मंदिरात जा.” मला वाटतं या पथकाचंही म्हणणं असंच आहे. विद्यार्थी शंभर टक्के हजर असतील तर त्यांना गैरहजर ठेवा, मग गुण घ्या. विशेष गरजा निर्माण करा, मग गुण घ्या. मुलांचं स्थलांतर घडवून आणा, मग गुण घ्या.

खरं तर, अशा मूल्यमापनातून शाळेचा आरसा मुख्याध्यापक आणि शिक्षकांपुढे यावा, पुढे जाण्यासाठी आवश्यक प्रयत्न करण्याची संधी व प्रोत्साहन मिळावं, ही अपेक्षा असताना त्याचा वरील पद्धतीनं वापर करणारे अधिकारी शिक्षणक्षेत्रातील भयावह प्राणी वाटू लागतात.

२००५च्या शैक्षणिक आराखड्यात ‘सर्वसमावेशकता’ हा अतिशय

महत्वाचा भाग आहे. तसंच ‘मूल आपल्या कुवतीप्रमाणं शिकतं’, ‘प्रत्येकाचा शिकण्याचा काळ हा वेगवेगळा असतो’, मूल स्वतः शिकतं हे मान्य केलं गेल्यानंतरही मुलांची ज्या पद्धतीनं तपासणी केली जाते, ते अधिक धक्कादायक आहे.

मी वरती दिलेल्या प्रसंगातच इतिहास आणि भूगोलाच्या विविध प्रश्नांची उत्तरं देणाऱ्या, गणिती क्रिया आणि श्रुतलेखन उत्तम असणाऱ्या मुलीला गट शिक्षणाधिकाऱ्याचं नाव काय, गटविकास अधिकारी कोण आहेत, ज्ञानरचनावाद म्हणजे काय, असेही प्रश्न विचारले गेले. इयत्ता चौथीच्या मुलीला ज्ञानरचनावाद विचारणं म्हणजे स्वतःची वैचारिक आणि शैक्षणिक दिवाळखोरी जाहीर करणं नाही का?

शाळा आणि शिक्षकांवर फुली मारणाऱ्यांना नामदेव ढसाळांच्या शब्दात बदल करून विचारावंसं वाटतं, ‘या शाळा तपासनिंसांची श्रेणी कंची.....?’

गजानन देशमुख, मांजरखेड, ता. चांदूर,

जि. अमरावती येथे शिक्षक आहेत.

gsdeshmukh72@gmail.com

श्रद्धांजली

शर्मिला रेगे ह्या समाजशास्त्राच्या अभ्यासक, स्त्रीवादी विचारवंत आणि पुणे विद्यापीठातील स्त्री-अभ्यासकेंद्राच्या संचालिका होत्या. विद्यार्थ्यांचं सन्मानपूर्वक आणि मनापासून ऐकून घेऊन त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण करणारी विद्यार्थीप्रिय शिक्षिका, ही त्यांची आणखीन एक महत्त्वाची ओळख होय. विशेषतः संधी-वंचित विद्यार्थ्यांना वेळ आणि चाकोरी यांच्या पलीकडे जाऊन त्या सर्वतोपरी मदत करत असत.

स्त्रीवादाशी आणि जाति-अंताच्या विचारांशी असणारी त्यांची बांधिलकी त्यांच्या सर्व विचार, कृती आणि लेखनातून दिसून येते. विविध विद्याशाखा आणि लिंगभाव / स्त्री अभ्यास यांच्या कप्पेबंद बांधणीला प्रश्न विचारत ते मुक्त आणि लिंगभाव -संवेदनशील कसं करता येईल यासाठी त्या सतत प्रयत्नशील राहिल्या होत्या.

पालकनीती परिवाराच्या वतीनं शर्मिला रेगेंना आदरांजली.

सर्वांसाठी गुणवत्तापूर्ण शिक्षण : बैठक-वृत्त

शिक्षणहक्कांचं उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी, प्रयोगशील शिक्षक, तज्ज्ञ आणि शिक्षणकर्मींनी एकत्र काम करण्याची गरज अधोरेखित करणारे, ‘सर्वांसाठी गुणवत्तापूर्ण शिक्षण’ हे संमेलन जानेवारी २०१२ मध्ये वर्धा येथे झाले होते. या उद्दिष्टाचा पाठपुरावा करून संलग्न मुद्द्यांची चर्चा करण्यासाठी २७ जुलैला मुंबईमध्ये एक बैठक झाली.

प्रत्येक मूल शिकू शकते असा विश्वास बाळगून, वेगवेगळ्या पद्धती - साधनांचा वापर करून एखादा विषयघटक प्रत्येक मुलाला समजावा ह्यासाठी अनेक प्रयोगशील शिक्षक - शिक्षणकर्मी महाराष्ट्रात कार्यरत आहेत. या सर्वांना एकत्रितपणे काम करता यावे यासाठी इंटरनेट, मोबाईल फोन अशा तंत्रज्ञानाचा प्रभावीपणे वापर करता येईल, काही संस्थांची उपलब्ध संकेतस्थळे (वेबसाईट) वापरता येतील किंवा नवे संकेतस्थळही सुरू करता येईल, असा विचार या बैठकीतून पुढे आला. हे काम पुढीलप्रमाणे केले जावे असे ठरले.

- शिक्षणहक्क कायदा व राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५ मधील तत्त्वे आणि एम.एस.सी.आर.टीच्या अभ्यासक्रमानुसार हे काम असेल.
- एक शिक्षिका, एका वर्गात, एका विषयघटकासाठी करीत असलेला प्रयोग, त्यातील अनुभव, महाराष्ट्रातील असे अनेक प्रयोग, त्यांत सापडलेली समस्यांची उत्तरे संकेतस्थळावर असतील.
- मूल चांगले शिकत आहे का याचे सहज वापरण्याजोगे विषयवार निकष संकेतस्थळावर असतील.
- शक्य तिथे स्थानिक व्यक्तींच्या सहभागाने प्रत्यक्ष गटचर्चाही होतील.
- वर्गातील बरीचशी मुले शिकत असतील तर न शिकणाऱ्यांपैकी आणखी एक मूल शिकविणे या उद्दिष्टाने काम व्हावे. त्यासाठी वेगळ्या पद्धतीने काम करावे लागेल. न शिकणाऱ्या मुलाला शिकविता आले की आत्मविश्वास वाढतो, समाधान मिळते, उरलेल्या मुलांनाही शिकविण्याचे आव्हान स्वीकारावेसे वाटते. अशा पद्धतीने प्रत्येक मूल शिकणे आणि प्रत्येक शिक्षकाचा आत्मविश्वास वाढणे याकडे जाता येते.

या योजनेबाबत तुमच्या सूचना gshikshan@gmail.com अथवा ९८१९१४४८९८ यावर कळवाव्यात.